

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Προστασία και Ανάδειξη Αρχαιοτήτων σε Έργα Υποδομής
Η Περίπτωση των Έργων Κοινής Ωφελείας στον Νομό
Αττικής**

Στυλιανή Δρένη

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Μήνα Δραγούνη**

Μάιος 2019

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη**

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Προστασία και Ανάδειξη Αρχαιοτήτων σε Έργα Υποδομής
Η Περίπτωση των Έργων Κοινής Ωφελείας στον Νομό
Αττικής**

Στυλιανή Δρένη

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Μήνα Δραγούνη**

Η παρούσα πτυχιακή εργασία υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Πολιτιστική Πολιτική και Ανάπτυξη από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μάιος 2019

Περίληψη

Θέμα της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής αποτελεί ο τρόπος διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων που έρχονται στο φως κατά την εκτέλεση έργων υποδομής γενικότερα και έργων κοινής ωφελείας ειδικότερα. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται και παρουσιάζεται το ζήτημα της προστασίας, καταγραφής και ανάδειξης των αρχαιοτήτων και γενικότερα των σταθερών καταλοίπων που εντοπίζονται κατά την εκτέλεση αυτών των έργων. Αρχικά δίδεται ο ορισμός των έργων υποδομής και επεξηγείται ο διαχωρισμός μεταξύ «μεγάλων» και «μικρών» έργων. Στη συνέχεια γίνεται παράθεση και σχολιασμός του παρελθόντος και κείμενου θεσμικού πλαισίου του Ελληνικού Κράτους που αφορά στην προστασία και διαχείριση των αρχαίων καταλοίπων που εντοπίζονται σε έργα υποδομής. Ακολουθεί η παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων, όπως αυτά δημοσιεύονται στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*. Εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης στο πλαίσιο μίας μεταπτυχιακής εργασίας, επιλέχθηκε η μελέτη μόνο των έργων που έχουν πραγματοποιηθεί στον νομό Αττικής. Μέσα από αυτή την ανάλυση επιχειρείται η αποτύπωση των πρακτικών διαχείρισης που εφαρμόστηκαν στο διάστημα από το 1916 έως το 2015. Τέλος, παρουσιάζονται τα προβλήματα και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζονται κατά την εκτέλεση των έργων κοινής ωφελείας, καθώς και προτάσεις για τη διαμόρφωση μίας διευρυμένης πολιτικής διαχείρισης των αρχαιοτήτων, ενθαρρύνοντας την ανάδειξή τους, αλλά και την επικοινωνία αυτής της πολιτικής με το ευρύτερο κοινό.

Τα αρχαία κατάλοιπα, όποιο κι αν είναι το εύρος αποκάλυψής τους, είναι φορείς μία ιστορίας. Η προστασία και η ανάδειξή τους, ακόμα και στην περιορισμένη έκταση των τάφρων ή των ορυγμάτων των έργων για τα δίκτυα κοινής ωφελείας, αποτελούν μία πρόκληση, ενώ η καταστροφή ακόμη κι ενός μικρού μέρους τους αποτελεί καταστροφή ενός τμήματος της μαρτυρίας που αυτό το κατάλοιπο έφερε. Η εκτέλεση έργων υποδομής και έργων κοινής ωφελείας έχουν ως στόχο τους τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών και της κοινωνίας. Αυτός είναι και ο στόχος της προστασίας και ανάδειξης των αρχαίων καταλοίπων που εντοπίζονται σε αυτά: η βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσα από τη διατήρηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Summary

The subject of this M.A. thesis is the management of the ancient remains that come to light during the execution of infrastructure works in general, and more precisely during common benefit works. In particular, the issue of the preservation, recording, and enhancement of the antiquities and generally the immobile remains traced during the execution of these works are examined and presented. Firstly, the definition of infrastructure works is given, followed by the explanation of the distinction between “large” and “small” works. Next, the past and present institutional framework of the Hellenic Government regarding the preservation and management of ancient remains found in infrastructure works is presented and commented. The presentation of the archaeological data, published in the *Chronika of the Archaeologikon Deltion*, follows. Due to the limited extent of an M.A. thesis, only the works carried out in the prefecture of Attica were chosen as a case study. The aim of this analysis is the depiction of the management practices applied in the period between 1916 and 2015. Finally, the problems and challenges faced during the execution of the common benefit works are presented, along with proposals for developing an extended antiquities management policy, encouraging at the same time the antiquities enhancement, as well as for communicating this policy to the public.

The ancient remains, whatever the extent of their uncovering, are bearers of history. Their preservation and enhancement, even in the limited extent of the trenches dug during the execution of common benefit works, form a challenge, whereas the destruction of even a small part erases the testimony it bore. Infrastructure and common benefit works aim at improving the quality of life of the citizens and the society. This is also the aim of the preservation and enhancement of the ancient remains found during these works: improving the quality of life through the preservation and enhancement of cultural heritage.

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή	1
2	Έργα Υποδομής	5
2.1	Ορισμός.....	5
2.2	«Μεγάλα» και «Μικρά» Έργα Υποδομής: Ορισμός και Διαχωρισμός.....	6
3	Θεσμικό Πλαίσιο	9
3.1	Παρουσίαση και Ανάλυση του Θεσμικού Πλαισίου.....	9
3.1.1	Ο Νόμος της Αντιβασιλείας 10/22.5.1834.....	11
3.1.2	Ο Νόμος ΒΧΜΣΤ της 14 ^{ης} Ιουνίου 1899.....	11
3.1.3	Ο Νόμος Κ.Ν. 5351/1932.....	11
3.1.4	Η Διεθνής Σύμβαση του Παρισιού.....	12
3.1.5	Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Λονδίνου.....	13
3.1.6	Η Σύμβαση της Βαλέτας.....	13
3.1.7	Λοιπές Διατάξεις.....	15
3.2	Ο Νόμος Ν. 3028/2002.....	16
3.3	Σχολιασμός της Νομοθεσίας και των Εφαρμογών του Θεσμικού Πλαισίου.....	22
4	Τα Ανασκαφικά Δεδομένα και τα Στοιχεία για τη Διαχείριση	25
4.1	Μεθοδολογία Έρευνας.....	25
4.2	Έργα Κοινής Ωφελείας στον Νομό Αττικής από το 1916 έως το 2015.....	27
4.3	Τα Δεδομένα της Έρευνας.....	32
4.4	Παραδείγματα Διαχείρισης Αρχαιοτήτων.....	34
4.5	Συμπεράσματα της Ανάλυσης των Ανασκαφικών Δεδομένων.....	42
5	Προβλήματα και Προκλήσεις	44
6	Επίλογος	47
Παραρτήματα		50
A	Εικόνες	50
B	Θεσμικό Πλαίσιο	54
B.1	Νόμοι.....	54
B.2	Προεδρικά Διατάγματα.....	56
B.3	Κοινές Υπουργικές Αποφάσεις.....	56
B.4	Υπουργικές Αποφάσεις.....	57
B.5	Εγκύκλιοι.....	57
Βιβλιογραφία		58
Ιστοσελίδες.....		72

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Η Ελλάδα είναι μία από τις χώρες που διαθέτουν πλούσια πολιτιστική κληρονομιά, η οποία, ωστόσο, αντιμετωπίζεται από τους πολίτες της τόσο ως ευχή όσο και ως κατάρα. Ενώ η υπερηφάνεια ξεχειλίζει για αρχαιότητες όπως ο Παρθενώνας, δεν περισσεύει πάντα για τις αρχαιότητες που έρχονται καθημερινά στο φως κατά τη διάρκεια εκτέλεσης κατασκευαστικών έργων και έργων υποδομής.¹

Τα έργα υποδομής αποτελούν κατά τα τελευταία χρόνια έναν από τους κυριότερους χώρους δραστηριοποίησης του κατασκευαστικού τομέα, με άμεση επιρροή σε όλους τους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας.² Στο πλαίσιο της εκτέλεσης των έργων υποδομής, «μικρών» και «μεγάλων», πραγματοποιούνται εκσκαφικές εργασίες, οι οποίες καθημερινά φέρνουν στο φως, σε όλη την ελληνική επικράτεια, κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας, που χρονολογούνται από την προϊστορική εποχή έως το πρόσφατο παρελθόν. Ο τρόπος διαχείρισης αυτών των καταλοίπων αποτελεί καθημερινά ένα πρόβλημα προς αντιμετώπιση, καθώς προκαλούνται καθυστερήσεις στην εκτέλεση των έργων, αυξάνεται το κόστος εκτέλεσής τους, τα κατάλοιπα αποτελούν εμπόδιο στη διέλευση των υπό κατασκευή δικτύων κλπ. Ωστόσο, τα κατάλοιπα αυτά, ιδιαίτερα σε μία χώρα που με τόσο σθένος υπερασπίζεται το ιστορικό της παρελθόν και την πολιτιστική της κληρονομιά, που «διέδωσε τα φώτα του πολιτισμού ανά την υφήλιο»³, δεν θα έπρεπε να αποτελούν πρόβλημα.

¹ Δωροβίνης 1984, 83-84· Κωνστάντιος 1992, 69-71· Κατωπόδη 2009, 125-126· Ακριτίδου 2010, 33-35.

² Βλ. ενδεικτικά Σκάγιαννης – Καπαρός 2013 για την επίδραση του κατασκευαστικού τομέα στον τομέα των μεταφορών, κυρίως όμως βλ. Πετράκης 2011, 44, 50-52, 351-353 για την επίδραση του κατασκευαστικού τομέα στην ελληνική οικονομία πριν και κατά τη διάρκεια κρίσης.

³ Hamilakis – Yalouri 1996· Χαμηλάκης 2012.

Σε μία προσπάθεια παρουσίασης της εξέλιξης του τρόπου αντιμετώπισης των αρχαιοτήτων που έχουν έρθει και έρχονται καθημερινά στο φως, αλλά και μιας εναλλακτικής προσέγγισης του ζητήματος με την παράλληλη παράθεση προτάσεων, θέμα της παρούσας μελέτης αποτελούν τα έργα υποδομής και ο τρόπος διαχείρισης των αρχαιοτήτων που εντοπίζονται κατά την εκτέλεσή τους. Ιδιαίτερα, στόχο της συγκεκριμένης μεταπτυχιακής διατριβής αποτελεί η παρουσίαση των προβλημάτων που ανακύπτουν καθημερινά αναφορικά με την εύρεση αρχαίων καταλοίπων κατά την εκτέλεση αυτών των έργων, ποιο είναι το σχετικό θεσμικό πλαίσιο, ποιες οι πρακτικές που εφαρμόζονται και ποια η διαχείριση των ευρημάτων (ουσιαστικά των σταθερών καταλοίπων). Για την παρουσίαση της προβληματικής θα δοθεί αρχικά ο ορισμός των έργων υποδομής και θα γίνει ανάλυση των διαφορών μεταξύ «μικρών» και «μεγάλων» έργων, με τα πρώτα να αποτελούν το βασικό σημείο εστίασης και κύριο θέμα πραγμάτευσης στην παρούσα μεταπτυχιακή εργασία.

Εδώ κρίνεται σκόπιμο να δοθεί ένας σύντομος ορισμός των έργων υποδομής, καθώς και να προσδιοριστεί ο διαχωρισμός τους σε «μικρά» και «μεγάλα» για την καλύτερη κατανόηση του υπό εξέταση θέματος. Τα έργα υποδομής αποτελούν εκείνα τα έργα τα οποία γίνονται προς όφελος όλης της κοινωνίας, με στόχο τη βελτιστοποίηση της ποιότητας ζωής, αλλά και την ανάπτυξη της οικονομίας και της ευημερίας προσφέροντας μέσα, υπηρεσίες κλπ.⁴ Σε αυτά τα έργα εντάσσεται η κατασκευή αυτοκινητοδρόμων, μέσων σταθερής τροχιάς (μετρό, τραμ, σιδηροδρομικές γραμμές), αεροδρόμια κλπ., τα οποία κατηγοριοποιούνται ως «μεγάλα» έργα, καθώς και η εγκατάσταση, αποκατάσταση, επιδιόρθωση ή αντικατάσταση δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτρισμού, τηλεφωνίας, οπτικών ινών ή φυσικού αερίου, τα λεγόμενα δηλαδή έργα κοινής ωφελείας, που κατηγοριοποιούνται ως «μικρά» έργα.

Οι κύριοι άξονες στους οποίους θα αναπτυχθεί η παρούσα διατριβή, εκτός από τον ορισμό των έργων υποδομής και την παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου σχετικά με την πολιτική διαχείρισης των αρχαιοτήτων σε έργα από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και εξής, είναι η παρουσίαση των προβλημάτων που παρατηρούνται κατά την εφαρμογή της πολιτικής αυτής, καθώς και η παρουσίαση των πρακτικών που ακολουθούνται στα έργα υποδομής, η οποία θα στηριχθεί στην ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που προκύπτουν μέσα από τις δημοσιευμένες στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* αναφορές (Χρονικά)

⁴ Ν. 1418/1984 (ΦΕΚ 23/Α/29.2.1984), άρθρο 1, παράγραφος 1.

για τα πραγματοποιηθέντα έργα κατά το χρονικό διάστημα από το 1916 έως και το 2015.⁵ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπάρχει δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών στατιστικών συμπερασμάτων λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης που παρέχεται στην πλειονότητα των δημοσιευμένων αναφορών. Αυτή η ελλιπής πληροφόρηση φαίνεται να οφείλεται και στο ότι η διαχείριση των σταθερών καταλοίπων σε τέτοιου είδους έργα, λόγω της αποσπασματικής εικόνας που προσφέρουν, σε αντίθεση για παράδειγμα με μεγαλύτερης έκτασης έργα ή με οικόπεδα, είναι εντελώς διαφορετική ή δεν θεωρείται σημαίνουσα πληροφορία. Επίσης, θεωρείται δεδομένη η επιλεκτική δημοσίευση αναφορών για έργα υποδομών και ιδιαίτερα για έργα κοινής ωφελείας, λόγω της περιορισμένης έκτασης των αποκαλυφθέντων καταλοίπων και της προτίμησης δημοσίευσης πιο ολοκληρωμένων και σαφών συνόλων.

Σε αυτό το πλαίσιο θα γίνει μία σύντομη ανάλυση της διαχείρισης των αρχαιοτήτων σε έργα υποδομής, κυρίως από β' μισό περίπου του 20^{ου} αιώνα και εξής, οπότε παγιώνονται τόσο η συστηματικότερη επίβλεψη τέτοιων έργων, όσο και η παρουσίασή τους στα Χρονικά. Σε μία προσπάθεια περιορισμού της έκτασης του υπό μελέτη υλικού, η έρευνα θα επικεντρωθεί στον νομό Αττικής. Τέλος, θα προταθούν λύσεις και εναλλακτικές μέθοδοι προσέγγισης, διαχείρισης και ανάδειξης των αρχαιοτήτων, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της συνύπαρξής τους με τα σύγχρονα κτίσματα και γενικότερα με τις σύγχρονες εγκαταστάσεις και υποδομές, αλλά και της ταυτόχρονης ανάδειξης των πόλεων, όπου φυσικά αυτό είναι εφικτό.

Σκοπός της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είναι η διερεύνηση και παρουσίαση του ζητήματος της προστασίας, καταγραφής και ανάδειξης των αρχαιοτήτων και γενικότερα των σταθερών καταλοίπων που εντοπίζονται κατά την εκτέλεση γενικότερα έργων υποδομής και ειδικότερα έργων κοινής ωφελείας. Η σημασία της μελέτης έγκειται στο γεγονός ότι η συγκεκριμένη κατηγορία έργων, με εξαίρεση τα λεγόμενα «μεγάλα έργα»⁶, λόγω της μικρής έκτασης που καταλαμβάνουν (χαντάκια μικρού πλάτους και ορύγματα μικρών διαστάσεων), δεν έχει απασχολήσει ικανοποιητικά την έρευνα στο πλαίσιο της προστασίας και ανάδειξης των αρχαιοτήτων και γενικά των καταλοίπων που εντοπίζονται, ενώ οι δημοσιεύσεις περιορίζονται στην πλειονότητά τους στην

⁵ Στην έρευνα δεν περιλήφθηκαν τα έτη 2010-2013 λόγω αδυναμίας πρόσβασης στις σχετικές δημοσιεύσεις, ενώ το *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 2014 ήταν μέχρι τη στιγμή της παράδοσης της παρούσας εργασίας υπό έκδοση.

⁶ Βλ. χαρακτηριστικά, Πούλιος κ.ά. 2015 και Antoniadou κ.ά. 2018.

παρουσίαση των ανασκαφικών ευρημάτων.⁷ Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, ότι όσον αφορά τη βιβλιογραφία γύρω από το ζήτημα, ακόμα και στο θέμα των «μεγάλων» έργων διακρίνεται μία ανισομερής κατανομή των μελετών, οι οποίες αποτελούνται στην πλειονότητά τους από άρθρα και ανακοινώσεις γύρω από τα ίδια τα ευρήματα και ελάχιστα, αναλογικά, παραδείγματα γύρω από τη διαχείριση των ευρημάτων. Είναι άξιο λόγου ότι η προσπάθεια προσέγγισης και κατανόησης του τρόπου διαχείρισης των αρχαιοτήτων επιχειρείται κυρίως στο πλαίσιο συγκεκριμένων μεταπτυχιακών προγραμμάτων, όπως το παρόν.⁸

Για την προσέγγιση αυτών των ερωτημάτων θα παρουσιαστούν αναλυτικά στο οικείο κεφάλαιο τα δεδομένα που εξήχθησαν από τη μελέτη των δημοσιευμένων στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* αναφορών για έργα υποδομής στον νομό Αττικής. Η επιλογή αυτή οφείλεται αρχικά στην ανάγκη περιορισμού του προς εξέταση υλικού στο πλαίσιο της μικρής έκτασης της παρούσας εργασίας, αλλά και στο γεγονός ότι ο νομός Αττικής προσφέρει ένα σύνολο από αντιπροσωπευτικά παραδείγματα εκτέλεσης όλων των ειδών έργων υποδομής. Άλλωστε, η αντιπροσωπευτικότητα του επιλεγθέντος δείγματος θα μπορούσε να αποτελέσει βάση μελέτης και για άλλες περιοχές της Ελλάδας, στις οποίες δεν έχουν ολοκληρωθεί ή δεν έχουν ακόμη ξεκινήσει παρόμοια έργα. Η επιλογή οφείλεται επίσης στην επαγγελματική δραστηριοποίηση της γράφουσας σε έργα υποδομών εντός του νομού Αττικής και άρα στην άμεση επαφή και προσωπική εμπειρία με το συγκεκριμένο ζήτημα.

⁷ Βλ. ενδεικτικά, για την κατασκευή του οδικού δικτύου ΠΑΘΕ και τα ευρήματα στην Κοιλιάδα των Τεμπών, Μπάτζιου-Ευσταθίου 2016, Τουφεξής κ.ά. 2016, Σδρόλια 2016, καθώς και Βικάτου 2016α και Βικάτου 2016β για τα ευρήματα από το έργο κατασκευής της Ιονίας Οδού. Το φαινόμενο αυτό, όπως θα παρουσιαστεί και στην οικεία ενότητα, παρατηρείται και στην πλειονότητα των δημοσιευμένων αναφορών στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, οι οποίες αποτέλεσαν και τη βάση της παρούσας εργασίας.

⁸ Για παράδειγμα, βλ. Ακριτίδου 2010 και Καλαφάτη 2018, αλλά και ημερίδες ή διημερίδες που διοργανώνονται με στόχο την παρουσίαση των ευρημάτων από αυτά τα έργα, όπως η πιο πρόσφατη διημερίδα με τίτλο *Αρχαιότητες σε «Τροχιά»* (Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης, 11-12.04.2019), στην οποία παρουσιάστηκαν τα ευρήματα από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του έργου για την κατασκευή του μετρό στη Θεσσαλονίκη και του μετρό και του τραμ στον Πειραιά, αντίστοιχα (πηγή: http://anaskafi.blogspot.com/2019/04/blog-post_65.html, τελευταία πρόσβαση: 18.04.2019).

Κεφάλαιο 2

Έργα Υποδομής

Στο παρόν κεφάλαιο θα δοθεί αρχικά ο ορισμός των έργων υποδομής γενικότερα και στη συνέχεια θα γίνει η διάκριση μεταξύ των «μεγάλων» και «μικρών» έργων υποδομής, ενώ στη συνέχεια θα γίνει μία πρώτη παρουσίαση του ερευνητικού ερωτήματος της παρούσας εργασίας.

2.1 Ορισμός

Σύμφωνα με τον νόμο Ν. 1418/1984 (ΦΕΚ 23/Α/29.2.1984), άρθρο 1, παράγραφος 1, «τα δημόσια έργα είναι έργα υποδομής της χώρας που καλύπτουν βασικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου, συμβάλλουν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνατοτήτων, στην αύξηση του εθνικού προϊόντος, στην ασφάλεια της χώρας και γενικά αποσκοπούν στη βελτίωση της ποιότητας ζωής του λαού»· σύμφωνα με την παράγραφο 3 του ίδιου νόμου, «από τεχνική άποψη δημόσια έργα είναι όλα τα έργα που εκτελούν φορείς του δημοσίου τομέα και συνδέονται με οποιοδήποτε τρόπο με το έδαφος, το υπέδαφος ή τον υποθαλάσσιο χώρο... Ως έργο νοείται κάθε νέα κατασκευή ή επέκταση ή ανακαίνιση ή επισκευή και συντήρηση και κάθε σχετική ερευνητική εργασία που απαιτεί τεχνική γνώση και επέμβαση».

Στις τρεις πρώτες παραγράφους του άρθρου 1 του νόμου Ν. 1418/1984 «Περί Δημοσίων έργων και ρυθμίσεων συναφών θεμάτων» ο νομοθέτης θέτει τις θεσμικές βάσεις λειτουργίας των τεχνικών έργων, δημοσίων και μη, που θα συνεχίσουν να ισχύουν σε μεγάλο βαθμό έως και τις μέρες μας. Επίσης, στην παράγραφο 3 καταδεικνύεται και η άμεση συνάφεια μεταξύ της εκτέλεσης των έργων αυτών και της πιθανότητας εύρεσης αρχαιοτήτων κατά τη διάρκειά της, αφού εργασίες που εκτελούνται στο υπέδαφος είναι λογικό να οδηγήσουν στην ανεύρεση καταλοίπων παρελθοντικής ανθρώπινης

δραστηριότητας. Παρόλα αυτά, όμως, δεν υπάρχει πουθενά στον νόμο αυτό κάποια αναφορά ως προς το ζήτημα των αρχαιοτήτων, όπως θα γίνει σε μεταγενέστερους νόμους, ή ακόμα και με τις συνήθεις Κοινές Υπουργικές Αποφάσεις που υποδηλώνουν την αναγκαιότητα πλέον της επίβλεψης των έργων.

2.2 «Μεγάλα» και «Μικρά» Έργα Υποδομής: Ορισμός και Διαχωρισμός

Μετά την παρουσίαση του κατά τον νόμο ορισμού των έργων υποδομής και του προσδιορισμού αυτών, στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμος ένας διαχωρισμός μεταξύ των έργων υποδομής. Τα έργα υποδομής χωρίζονται στα λεγόμενα «μεγάλα» που συγκεντρώνουν και το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής τόσο της διοίκησης όσο και της επιστημονικής κοινότητας, αλλά με διαφορετικές προσεγγίσεις, και τα λεγόμενα «μικρά» ή έργα κοινής ωφελείας. Η διαφορά μεταξύ των δύο είναι κυρίως οικονομικής φύσεως, καθώς στα μεγάλα έργα που αφορούν στην κατασκευή οδικών δικτύων, υποδομών του μετρό, υπογειοποίηση του σιδηροδρομικού δικτύου, κατασκευή αεροδρομίων κλπ. τα οικονομικά μεγέθη είναι αρκετά μεγάλα και σημαντικά, ενώ η έκταση που αυτά καλύπτουν μπορεί να ξεπερνάει τα όρια του ενός δήμου, ακόμα και του ενός νομού. Επίσης, η διάρκεια των έργων αυτών συνήθως είναι ανάλογη της τοπογραφικής έκτασης που καλύπτουν και των οικονομικών μεγεθών που απαιτούνται για την εκτέλεσή τους.

Από την άλλη πλευρά, τα «μικρά» έργα υποδομών αφορούν σε αυτό ακριβώς που προσδιορίζεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 1 του Ν. 1418/1984 (βλ. παραπάνω). Αποτελούν έργα που καλύπτουν τις βασικές ανάγκες της χώρας. Οι βασικές αυτές ανάγκες αφορούν στην εγκατάσταση, επέκταση, αντικατάσταση, συντήρηση ή αποκατάσταση βλαβών δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτρισμού, τηλεφωνίας και φυσικού αερίου, ενώ στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και έργα, όπως έργα κατασκευής αγωγών ομβρίων υδάτων ή και έργα ιδιωτικών εταιρειών, τα οποία όμως συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία μέσω κοινής ωφελείας, όπως η εγκατάσταση δικτύων οπτικών ινών. Αναλόγως την έκταση του έργου στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και τα αντιπλημμυρικά έργα, τα οποία ωστόσο, λόγω του μεγάλου εύρους εκσκαπτόμενης επιφάνειας που απαιτούν δεν θα ενταχθούν στην παρούσα εργασία.

Τα «μεγάλα» έργα, λόγω του εύρους τους και της μεγαλύτερης σαφήνειας της εικόνας που παρουσιάζουν προσφέρονται για συστηματικές μελέτες και παρουσιάσεις. Αντίθετα, στα «μικρά» έργα υποδομών, η αποσπασματικότητα των μελετών είναι χαρακτηριστική. Οι λόγοι αυτής της αποσπασματικότητας οφείλονται στο εύρος του ανασκαπτόμενου χώρου, το οποίο είναι τόσο μικρό που σε πολλές περιπτώσεις δεν επιτρέπει ούτε καν την κατανόηση και αξιολόγηση των συγκειμένων για την εξαγωγή μίας ασφαλούς ερμηνείας του ευρήματος. Σε αυτό ακριβώς έγκειται το κύριο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας, στον εντοπισμό, δηλαδή, των κριτηρίων που εφαρμόζονται κατά περίπτωση για την αξιολόγηση και άρα τη διαχείριση των σταθερών καταλοίπων που εντοπίζονται. Τα «μικρά» έργα υποδομών επηρεάζουν περισσότερο την καθημερινότητα του πολίτη⁹ και διαταράσσουν συχνά την ομαλή λειτουργία μικρότερων ή μεγαλύτερων περιοχών, καθώς λαμβάνουν χώρα εντός του αστικού χώρου και του οικοδομικού ιστού. Η συνήθης φράση «οι εργασίες διαρκούν για λίγο αλλά μένουν για πολύ» που κάποιες εταιρείες αρέσκονται να χρησιμοποιούν στα ειδοποιητήρια για τις επικείμενες εκσκαφικές εργασίες δεν είναι πάντα κατανοητή από τους πολίτες, ενώ και μόνο η πιθανότητα εύρεσης αρχαιοτήτων οδηγεί εκ των προτέρων σε αρνητική αντιμετώπιση και άσκηση πιέσεων, με κάθε μέσο, ακόμη και επιθετική συμπεριφορά για την αποφυγή οποιασδήποτε «καθυστερήσης».

Αυτές ακριβώς οι πρακτικές άσκησης πιέσεων είναι και οι βασικοί λόγοι που πολλές φορές είτε οι έρευνες δεν ολοκληρώνονται είτε δεν καθίσταται δυνατή μία καλύτερη διερεύνηση του ευρήματος, με αποτέλεσμα τα κριτήρια αξιολόγησής τους να μην επαρκούν και ως εκ τούτου η επιλογή του τρόπου διαχείρισής τους να μην ανταποκρίνεται στη σπουδαιότητα του ευρήματος. Τα τελευταία χρόνια, με την αύξηση των έργων υποδομής έχει καταστεί πλέον σαφές στους πολίτες ότι είναι αναπόφευκτη η διενέργεια των αρχαιολογικών ερευνών άμα τη ευρέσει καταλοίπων κατά τη διάρκεια εκτέλεσης κάποιου έργου, με αποτέλεσμα να έχει αλλάξει προς το θετικότερο η διαχείριση των αρχαιοτήτων. Χαρακτηριστικές πρακτικές αποτελούν πλέον η εξαίρεση οδών για τη διέλευση δικτύων (κυρίως αποχετευτικών αγωγών, των οποίων η αλλαγή βάθους δεν είναι εφικτή για τεχνικούς λόγους) ή η αλλαγή όδευσης ή βάθους εάν οι προδιαγραφές του υπό κατασκευή δικτύου το επιτρέπουν (ύδρευση, τηλεφωνία, ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο κλπ.), οι οποίες φαίνεται να γίνονται όλο και πιο συχνές

⁹ Με τον όρο πολίτης, που υιοθετείται εδώ, εννοείται κάθε άτομο, ανεξαρτήτως ηλικίας, που δεν έχει άμεση σχέση (π.χ. εργασιακή) με την εκτέλεση του έργου.

πρακτικές διαχείρισης και προστασίας των αρχαιοτήτων, όχι όμως και ανάδειξης αυτών.¹⁰ Το πρόβλημα άλλωστε είναι ότι τα σημεία εύρεσης τους (κυρίως επί των οδοστρωμάτων ή επί των πεζοδρομίων) δεν προσφέρουν πολλές δυνατότητες για την αξιοποίησή τους, καθώς κάτι τέτοιο θα προέβλεπε την αλλαγή χρήσης του σημείου (πεζοδρόμηση κλπ.).

Άλλο ένα σημαντικό πρόβλημα των έργων κοινής ωφελείας αφορά στο εύρος των χώρων εκσκαφής και ως εκ τούτου στο εύρος αποκάλυψης των αρχαίων καταλοίπων. Οι διαστάσεις των τάφρων εκκινούν από 0,03 μ. πλάτος και φτάνουν συνήθως περίπου το 0,50 μ., ενώ το βάθος τους να κυμαίνεται αναλόγως από 0,30 μ. έως 0,90 μ., με εξαίρεση τα δίκτυα αποχέτευσης (Εικόνα 1) που μπορεί να φτάσουν ή και να ξεπεράσουν τα 4 μ. βάθος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παρατίθεται στην Εικόνα 2, όπου φαίνονται οι διαστάσεις των τάφρων και των ορυγμάτων για τα φρεάτια στο έργο εγκατάστασης οπτικών ινών της Wind στο κέντρο της Αθήνας¹¹, καθώς και οι φωτογραφίες από τα αντίστοιχα σκάμματα που διανοίχθηκαν επί της οδού Καραγιώργη Σερβίας στην περιοχή του Συντάγματος (Εικόνες 3-4).

Όπως έγινε σαφές από τα παραπάνω, ήδη από τον ορισμό των έργων υποδομής γενικότερα διαφαίνεται ο προβληματικός γύρω από τη διαχείριση των αρχαίων καταλοίπων που εντοπίζονται κατά την εκτέλεσή τους, αφού αυτά μπορούν δυνητικά να αποτελέσουν εμπόδιο στην παροχή υπηρεσιών ή στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών. Στην παρούσα ενότητα εκτός από τον ορισμό των έργων υποδομής έγινε και ο διαχωρισμός των «μεγάλων» και «μικρών» έργων, ενώ τέθηκαν οι βάσεις επάνω στις οποίες θα δομηθεί η εργασία.

¹⁰ Βλ. για παράδειγμα Σβανά – Κατωπόδη 2009, 116-118 για την περίπτωση ανεύρεσης των Νυμφάδων Πυλών, της πύλης της οχύρωσης της πόλης των Μεγάρων που οδηγούσε στο λιμάνι της Νίσαιας, κατά την ανασκαφή στο πλαίσιο του έργου του Βιολογικού Καθαρισμού το 2007, οι οποίες διατηρήθηκαν σε κατάχωση, με στόχο τη μελλοντική ανάδειξή τους, ενώ ο αγωγός της αποχέτευσης δεν διήλθε από το σημείο. Το πρόβλημα, ωστόσο, πέραν του κόστους ανάδειξης, έγκειται και στο ότι οι πύλες ήρθαν στο φως σε ένα κεντρικό σημείο της οδού που αποτελεί είσοδο προς την πόλη από την Εθνική Οδό, ενώ το κόστος πεζοδρόμησης για την επίτευξη της ανάδειξης δεν θα ήταν μόνο οικονομικό, αλλά και πολιτικό, για την τοπική αυτοδιοίκηση τουλάχιστον, λόγω των καταστημάτων που υπάρχουν εκατέρωθεν του δρόμου, των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, την αλλαγή του τρόπου λειτουργίας του δρόμου σχετικά με τη διέλευση των οχημάτων, την προσαρμογή του οδικού δικτύου στη γύρω περιοχή κλπ.

¹¹ Η παρούσα εικόνα προέρχεται από το σχέδιο του έργου στο οποίο εργάζομαι ως αρχαιολόγος κατά το τρέχον διάστημα.

Κεφάλαιο 3

Θεσμικό Πλαίσιο

Η Ελλάδα είναι γνωστή για το πλούσιο νομοπαρασκευαστικό της έργο, το οποίο καθιστά τη λειτουργία των θεσμών και των φορέων, τόσο της Κεντρικής όσο και της Αποκεντρωμένης διοίκησης, αργή και δύσκολη. Παρόλο, όμως, τον μεγάλο όγκο του νομοθετικού έργου, ζητήματα όπως ο τρόπος διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων δεν τυγχάνουν ισάξιας προσοχής. Ειδικά το συγκεκριμένο θέμα, που αποτελεί και τον κύριο άξονα της παρούσας εργασίας, περιβάλλεται από ασάφεια, ενώ στην ουσία παραμένει θεσμικά μη συγκεκριμενοποιημένο στο σύνολό του.

Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, το θεσμικό πλαίσιο αναφέρεται γενικά και αόριστα ως προς το ζήτημα αυτό, ενώ αυτό που συνήθως αναλύεται περισσότερο στη βιβλιογραφία είναι τα χρονολογικά όρια των υπό προστασία καταλοίπων, μνημείων και αντικειμένων. Στο ίδιο πλαίσιο, ούτε και τα κριτήρια αξιολόγησης είναι συγκεκριμενοποιημένα και εκ των προτέρων προβλεπόμενα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις η απόφαση για τη διαχείριση των καταλοίπων επαφίεται στην υποκειμενική κρίση των υπευθύνων των έργων και των κατά περίπτωση ορισθέντων επιτροπών ή των συμβουλίων (Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, Τοπικά Συμβούλια Μνημείων κλπ.). Μία απόφαση που μπορεί να επηρεαστεί σημαντικά και από τα περιορισμένα δεδομένα που μπορεί να προσφέρει η μικρής έκτασης αποκάλυψη των καταλοίπων.

3.1 Παρουσίαση και Ανάλυση του Θεσμικού Πλαισίου

Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής ακολουθεί παρουσίαση και σχολιασμός τόσο της κείμενης όσο και της παρελθούσας νομοθεσίας και των ερμηνευτικών εγκυκλίων που αφορούν

στον τρόπο πραγματοποίησης των έργων υποδομής¹² και της πολιτικής που ακολουθείται για την προστασία και διαχείριση των αρχαιοτήτων και γενικότερα των καταλοίπων που εντοπίζονται. Βασική πηγή πληροφόρησης για την κείμενη νομοθεσία, πέραν του νόμου Ν. 3028/2002 και της ερμηνευτικής του προσέγγισης¹³, αποτελεί η ιστοσελίδα της Επιτελικής Δομής ΕΣΠΑ του ΥΠΠΟΑ (ΕΔΕΠΟΛ), στην οποία βρίσκονται αναρτημένες όλες οι εγκύκλιοι σχετικά με τα έργα αυτά¹⁴, καθώς και η ιστοσελίδα του Υπουργείου Πολιτισμού.¹⁵

Τα εγχειρίδια ή οι οδηγίες που εκδίδονται κατά καιρούς από την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (ΥΠΠΟΑ), τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΓΔΑΠΚ), την ΕΔΕΠΟΛ κ.ά. αφορούν στη διοίκηση και διαχείριση των έργων, κυρίως δε έργων ενταγμένων στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) που εκτελούνται με συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και όχι στον τρόπο διαχείρισης των ευρημάτων. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι όσον αφορά τη διαχείριση των αρχαιοτήτων, είτε πρόκειται για «μικρά» είτε για μεγάλα έργα, οι άδειες και τα λοιπά έγγραφα που εκδίδονται από τους φορείς του ΥΠΠΟΑ (Εφορείες Αρχαιοτήτων και Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων) περιορίζονται στις ακόλουθες αναφορές:

- «...σε περίπτωση που αποκαλυφθούν αρχαιότητες το έργο θα διακοπεί και θα διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα σύμφωνα με τις διατάξεις της αρχαιολογικής νομοθεσίας»,
- «σε περίπτωση ανευρέσεως αρχαιοτήτων οι εργασίες θα διακοπούν και θα ακολουθήσει σωστική ανασκαφική έρευνα, από τα αποτελέσματα της οποίας θα εξαρτηθεί η περαιτέρω πορεία του έργου. Η δαπάνη της ανασκαφικής έρευνας, μέχρι την πλήρη ολοκλήρωσή της, θα βαρύνει τον κύριο του έργου, σύμφωνα με την παράγραφο 6 του άρθρου 37 του Ν. 3028/2002 'Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς'», ή
- «σε περίπτωση ανευρέσεως αρχαιοτήτων, οι εργασίες θα διακοπούν, προκειμένου να διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα, η δαπάνη της οποίας θα καλυφθεί από τον προϋπολογισμό του έργου. Από τα αποτελέσματα της ανασκαφής θα εξαρτηθεί η συνέχιση των εργασιών».

¹² Λίστα ανά τύπο νομοθετήματος και σε χρονολογική σειρά παρατίθεται στο Παράρτημα Β.

¹³ Παπαπετρόπουλος 2017, όπου έχουν περιληφθεί και όλες οι προσθήκες, τροποποιήσεις ή αντικαταστάσεις επί των άρθρων μέχρι τη στιγμή της δημοσίευσης της δεύτερης έκδοσης του συγγράμματος.

¹⁴ <http://ep.culture.gr/el/Pages/Default.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 25.03.2019).

¹⁵ <https://www.culture.gr/el/ministry/SitePages/laws.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).

Όπως γίνεται, λοιπόν, σαφές, είναι τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών που θα καθορίσουν το μέλλον όχι μόνο της συνέχισης του έργου, αλλά και κατ' επέκταση της τύχης των ευρημάτων.

3.1.1 Ο Νόμος της Αντιβασιλείας 10/22.5.1834

Περνώντας τώρα στην ανάλυση της νομοθεσίας, αξίζει να αναφερθεί ότι ενώ ένας από τους πρώτους νόμους που θεσμοθετήθηκαν από το Ελληνικό Κράτος, ο Νόμος της Αντιβασιλείας 10/22.5.1834, περιλαμβάνει στον τίτλο του «...περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και χρήσης αυτών», το ζήτημα της διατήρησης των αρχαιοτήτων και των κριτηρίων βάσει των οποίων αυτά διατηρούνταν ή διαχειρίζονταν με τον εκάστοτε τρόπο παραμένουν ασαφή. Είναι τα «μεγάλα» ευρήματα, οι αρχαίοι ναοί, τα θέατρα κ.ά. στα οποία επικεντρώνεται η προσοχή, ενώ σε όλους τους νόμους διαχρονικά κύριο μέλημα αποτελεί η διαχείριση των κινητών ευρημάτων και το πρόβλημα της αρχαιοκαπηλίας.

3.1.2 Ο Νόμος ΒΧΜΣΤ της 14^{ης} Ιουνίου 1899

Με τον Νόμο ΒΧΜΣΤ της 14^{ης} Ιουνίου 1899 «Περί αρχαιοτήτων», ο οποίος αποτέλεσε με τη σειρά του τη βάση για τον Κ.Ν. 5351/1932 που θα ίσχυε στην Ελλάδα για 70 χρόνια, θεσμοθετήθηκε πλέον ότι η ιδιοκτησία των αρχαιοτήτων, είτε πρόκειται για κινητές είτε για ακίνητες, ανήκει στο Ελληνικό Κράτος.¹⁶ Πέραν αυτού, ωστόσο, καμία άλλη μνεία δεν γίνεται σε σχέση με την εκτέλεση έργων. Είναι προφανές ότι η ευαισθητοποίηση γύρω από την προστασία των σταθερών καταλοίπων που έρχονταν στο φως κατά την εκτέλεση έργων θα αργήσει να θεσμοθετηθεί, έστω και σε γενικές γραμμές.

3.1.3 Ο Νόμος Κ.Ν. 5351/1932

Ο Κ.Ν. 5351/1932 «Περί τροποποιήσεων και προσθηκών εις τον νόμο ΒΧΜΣΤ 'περί αρχαιοτήτων'» αποτέλεσε, όπως προαναφέρθηκε, την νομοθεσία που συνόδεψε την Ελλάδα στο μεγαλύτερο μέρος της νεότερης ιστορίας της, ενώ αποτέλεσε τη συστηματικότερη ρύθμιση σχετικά με την ιδιοκτησία, την προστασία, τη διακίνηση, την

¹⁶ Παπαπετρόπουλος 2017, XVI.

αποκάλυψη, τη συντήρηση και τη φύλαξη των αρχαιοτήτων.¹⁷ Με τον νόμο αυτό καθιερώνεται ένα σημαντικό μέτρο προστασίας των αρχαίων καταλοίπων μέσα από τη θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής αδειοδότησης από το αρμόδιο υπουργείο.¹⁸ Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 50, παράγραφος 2, για την εκτέλεση έργου πλησίον αρχαίου, η οποία δυνητικά μπορεί να το βλάψει άμεσα ή έμμεσα, είναι απαραίτητη η έκδοση άδειας, η οποία θα χορηγείται μετά από γνώμη του Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Η τιμωρία που προέβλεπε ο νόμος αυτός για τους παραβάτες ήταν φυλάκιση και χρηματική ποινή, ακόμα και για τους εργάτες με μικρότερες ποινές. Και πάλι όμως, τίποτα δεν προβλεπόταν σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων.

3.1.4 Η Διεθνής Σύμβαση του Παρισιού

Με τη Διεθνή Σύμβαση του Παρισιού της 23^{ης} Νοεμβρίου 1972¹⁹ τίθενται οι βάσεις για τα κριτήρια αξιολόγησης των καταλοίπων γενικότερα και των αρχαιοτήτων ειδικότερα. Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε από το Ελληνικό Κράτος με τον νόμο Ν. 1126/1981 (ΦΕΚ 32/Α/10.2.1981). Σε αυτήν καθορίζεται η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και τι χρίζει προστασίας. Τα κράτη, μεταξύ αυτών και η Ελλάδα, με την κύρωση της σύμβασης αυτής αναλαμβάνουν την υποχρέωση προστασίας, συντήρησης, ανάδειξης και διαφύλαξης «της κείμενης επί του εδάφους» πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς για τις επόμενες γενιές.

Σύμφωνα με αυτή τη σύμβαση, μνημεία αποτελούν τα έργα αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής, καθώς και «τα έργα ή κατασκευές αρχαιολογικού χαρακτήρα, επιγραφές κλπ.», οικοδομικά σύνολα, που έχουν παγκόσμια αξία από άποψης ιστορίας της τέχνης ή επιστήμης και γενικότερα τοπία ή ανθρώπινα έργα που έχουν παγκόσμια αξία από ιστορική, αισθητική, εθνολογική ή ανθρωπολογική άποψη.²⁰ Παρόλο που τα παραπάνω αποτελούν μία ουσιαστική βάση για τη δημιουργία ουσιαστικών κριτηρίων, αυτή δεν είναι τόσο αρραγής, ενώ και τα κριτήρια κατηγοριοποίησης που προτάσσει παραμένουν ασαφή. Μέσα από αυτό το παράδειγμα, ωστόσο, φαίνεται η δυσκινησία της ελληνικής πραγματικότητας που χρειάστηκε εννέα χρόνια για να κυρώσει με νόμο αυτή τη

¹⁷ Παπαπετρόπουλος 2017, XVI.

¹⁸ Όταν θεσμοθετήθηκε ο νόμος αυτός, η Αρχαιολογική Υπηρεσία υπαγόταν στο Υπουργείο Παιδείας.

¹⁹ <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 29.04.2019).

²⁰ Παπαπετρόπουλος 2017, XXXVII.

σύμβαση, φαινόμενο που επαναλαμβάνεται και με τις άλλες Διεθνείς ή Ευρωπαϊκές Συμβάσεις που θα αναλυθούν παρακάτω.

3.1.5 Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Λονδίνου

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Λονδίνου, η οποία υπογράφηκε το 1969²¹ και κυρώθηκε με νόμο από το Ελληνικό Κράτος, μαζί με την προαναφερθείσα Διεθνή Σύμβαση του Παρισιού, το 1981 (Ν. 1127/1981, ΦΕΚ/Α/32/10.02.1981). Σύμφωνα με αυτή τη σύμβαση, όλα τα ευρήματα, αντικείμενα ή ίχνη ανθρωπίνης δραστηριότητας των οποίων η ύπαρξη, εποχή ή ο πολιτισμός τεκμηριώνονται μέσα από ανασκαφές και ανακαλύψεις, αποτελούν αρχαιολογικά αντικείμενα. Η σημαντική συμβολή, ωστόσο, της συγκεκριμένης σύμβασης είναι η αναφορά ότι πρέπει να δημιουργηθεί στο ευρύτερο κοινό, μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η συνείδηση της αξίας των αρχαιολογικών ευρημάτων, τόσο για τη γνώση της ιστορίας του πολιτισμού όσο και για την απειλούμενη από ανεξέλεγκτες ανασκαφές πολιτιστική κληρονομιά. Παρόλο που στόχος της συγκεκριμένης σύμβασης είναι σε μεγάλο βαθμό η προστασία από τις εκτεταμένες λαθρανασκαφές και την καταστροφή των καταλοίπων από παράνομες ανασκαφές, μπορούν στη συγκεκριμένη περίπτωση να ενταχθούν και οι παράνομες εκσκαφές στο πλαίσιο έργων, οι οποίες πραγματοποιούμενες χωρίς άδεια και χωρίς επίβλεψη οδηγούν στην καταστροφή του υλικού πολιτισμού και σε ορισμένες περιπτώσεις στην παράνομη συλλογή με μη σύννομους σκοπούς των κινητών αντικειμένων. Επίσης, εδώ τίθεται και ένα ζήτημα το οποίο, παρόλο που θεσμοθετήθηκε το 1981, δεν έχει εφαρμοστεί ακόμα πλήρως ή με επιτυχία και αφορά στην ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με τις εκτελούμενες ανασκαφές, αλλά και με τη σημασία των αρχαίων καταλοίπων τόσο για την ιστορία και ταυτότητά του, όσο και για την ανάδειξή τους.

3.1.6 Η Σύμβαση της Βαλέτας

Καθοριστικής σημασίας, όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά παγκοσμίως, ήταν η υπογραφή της Σύμβασης της Βαλέτας (1992)²², η οποία συνέπεσε στην Ελλάδα με τις εκτεταμένες

²¹<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680072318> (τελευταία πρόσβαση: 29.04.2019).

²²<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd25> (τελευταία πρόσβαση 29.04.2019).

μονιμοποιήσεις που έλαβαν χώρα το ίδιο έτος στο υπουργείο πολιτισμού, αλλά και την εκτέλεση ενός από τα μεγαλύτερα έως τότε κατασκευαστικά έργα, αυτό του Μετρό της Αθήνας. Αυτή η σύμπτωση οδήγησε σε μία αναπόφευκτη αλλαγή αντιμετώπισης τόσο των κατασκευαστικών έργων και των έργων υποδομής, όσο και των αρχαιοτήτων που έρχονταν στο φως κατά την εκτέλεσή τους, παρά την καθυστέρηση της κύρωσης με νόμο της Σύμβασης από το Ελληνικό Κράτος [Ν. 3378/2005 (ΦΕΚ 203/Α/19.8.2005) «Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς (αναθεωρημένη)»].

Πιο συγκεκριμένα, η Σύμβαση της Μάλτας επικαιροποιεί, βελτιώνει και συμπληρώνει τις προηγούμενες συμβάσεις με σκοπό την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς τόσο ως αντικείμενο μελέτης όσο και ως πηγή της ευρωπαϊκής συλλογικής μνήμης. Έτσι, βελτιώνοντας τη διατύπωση των προηγούμενων συμβάσεων, ως αρχαιολογικά ευρήματα νοούνται τα αντικείμενα, αλλά και τα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας, από το απώτερο παρελθόν έως του παρόντος, η διαφύλαξη, μελέτη και αποκατάσταση των οποίων δύνανται να αναπλάσουν τόσο την ιστορία και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, όσο και της σχέσης τους με το περιβάλλον τους. Στις πηγές πληροφόρησης προστίθενται πέραν των ανασκαφών και άλλες μέθοδοι μελέτης της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ τονίζεται ότι κάθε συμβαλλόμενο κράτος οφείλει να θεσμοθετήσει υπέρ της προστασίας της αρχαιολογικής κληρονομιάς και να λάβει τα κατάλληλα εκείνα μέτρα για τη διαφύλαξη και συντήρηση των στοιχείων που αφορούν στην πολιτιστική κληρονομιά τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το πέρας της ανασκαφής. Η συγκεκριμένη σύμβαση, λοιπόν, θέτει το ζήτημα της αναγκαιότητας της θεσμοθέτησης του τρόπου διαχείρισης των καταλοίπων και μετά την ανασκαφή. Επίσης τονίζει ότι πρέπει οι ανασκαφές να διεξάγονται από ειδικευμένα και εξουσιοδοτημένα άτομα.²³

Αξίζει να αναφερθεί ότι μεταξύ άλλων τονίζεται το θέμα της διαχείρισης των καταλοίπων, ούτως ώστε, από τη μία πλευρά να μην πραγματοποιείται υπερβολική αποκάλυψη των αρχαιοτήτων, αφήνοντας και στους μελλοντικούς επιστήμονες αντικείμενο έρευνας, και από την άλλη στις περιπτώσεις που κρίνεται απαραίτητη μία τέτοια πρακτική, θα πρέπει κατά την εκσκαφή ή μετά από αυτήν να μην αφήνονται

²³ Παπαπετρόπουλος 2017, XXXVIII.

ακάλυπτα και εκτεθειμένα τα αποκαλυπτόμενα αρχαία.²⁴ Η προσθήκη αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική όσον αφορά την εκτέλεση διαφόρων μορφών έργων, καθώς αποτελεί ακόμα τον βασικό τρόπο προστασίας των καταλοίπων που διατηρούνται κατά χώραν και είτε προσωρινά είτε μόνιμα (συνήθως για τεχνικούς λόγους) δεν θα αναδειχθούν.

Τέλος, εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη σύμβαση, αναγνωρίζοντας τις συνεχώς μεταβαλλόμενες και αυξανόμενες ανάγκες εκτέλεσης έργων που δυνητικά θίγουν των αρχαία κατάλοιπα, τονίζει ότι για να επιτευχθεί η προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς κρίνεται απαραίτητη η συμμετοχή και αρχαιολόγων στον σχεδιασμό των διαφόρων αναπτυξιακών προγραμμάτων, σε συνεργασία με τις άλλες συμβαλλόμενες ειδικότητες, όπως μηχανικοί, πολεοδόμοι κλπ., ώστε να καταστεί δυνατή η τροποποίηση των μελετών, όπου κρίνεται αναγκαίο, ούτως ώστε να μην θιγούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Η σημασία των δύο αυτών συμβάσεων έγκειται επίσης στο γεγονός ότι ορίζουν πλέον πως κάθε συμβαλλόμενο στη σύμβαση κράτος πρέπει να περιορίσει και να προστατεύσει περιοχές ή θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, καθώς και να δημιουργήσει επικουρικές ζώνες προστασίας για τη διαφύλαξη των υλικών καταλοίπων με σκοπό τη διαφύλαξη των αρχαιολογικών αντικειμένων που δεν έχουν ακόμα αποκαλυφθεί.²⁵ Με αυτόν τρόπο όχι μόνο προβλέπεται η προστασία των καταλοίπων, αλλά δίνεται επίσης βάρος στα μη αποκαλυφθέντα κατάλοιπα, που θα αποτελέσουν αντικείμενο έρευνας στο μέλλον, ενώ τονίζεται και η ανάγκη δημιουργίας ζωνών που επικουρικά θα συμβάλλουν σε αυτόν τον σκοπό.

3.1.7 Λοιπές Διατάξεις

Μεταξύ της υπογραφής της Σύμβασης της Βαλέτας και της κύρωσής της από το Ελληνικό Κράτος νομοθετήθηκαν διάφορες διατάξεις σχετικά με τον τρόπο εκτέλεσης των έργων, κυρίως λόγω της επιλογής της Ελλάδας για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, οι οποίες δεν ήταν πάντα προς όφελος των αρχαιοτήτων. Μεταξύ αυτών των διατάξεων περιλαμβάνονται οι ειδικές διατάξεις του άρθρου 9 του νόμου Ν. 2557/1997 (ΦΕΚ 271/Α/24.12.1997, «Θεσμοί, μέτρα και δράσεις πολιτιστικής ανάπτυξης»), σύμφωνα με

²⁴ Op. cit.

²⁵ Op. cit.

τις οποίες «η παράβαση της αρχαιολογικής νομοθεσίας κατά την εκτέλεση δομικών ή άλλων συναφών εργασιών και ιδίως η εκτέλεση εργασιών χωρίς άδεια ή παρά την ανάκληση της άδειας ή παρά το αντίθετο σήμα (σ.σ. σήμα διακοπής) των υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού επιφέρει τις συνέπειες που προβλέπονται σε περίπτωση παράβασης της πολεοδομικής και οικοδομικής νομοθεσίας». Στον αντίποδα, στον νόμο Ν. 2947/2001 (ΦΕΚ 228/Α/9.10.2001, «Θέματα Ολυμπιακής Φιλοξενίας, Έργων Ολυμπιακής Υποδομής και άλλες διατάξεις»), θεσμοθετούνται τροποποιήσεις στις διατάξεις για τη διευκόλυνση των έργων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τεθούν οι αρχαιότητες σε δεύτερη μοίρα, καθώς η εκτέλεση των έργων έπρεπε να συνεχιστεί και να ολοκληρωθεί απρόσκοπτα, με κάθε κόστος σε ορισμένες περιπτώσεις.

3.2 Ο Νόμος Ν. 3028/2002

Έως και το 2002 και παρόλες τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν από πολλές πλευρές²⁶, ο νόμος Ν. 5351 που «προστάτευε» τις αρχαιότητες ήταν ήδη απαρχαιωμένος, καθώς είχε θεσμοθετηθεί το 1932. Η ανάγκη ανανέωσής του είχε γίνει αισθητή τόσο στο πλαίσιο λειτουργίας στα έργα υποδομών, που αποτελούν το κεντρικό θέμα της παρούσας μελέτης, όσο και στο σύνολό του ως νόμος. Η προσπάθεια κάλυψης των κενών μέσα από προσθήκες ή διορθωτικές διατάξεις ενταγμένες στην ψήφιση άλλων νόμων δεν επαρκούσε. Εκτός αυτού, η θεσμοθέτηση άλλων διατάξεων, αλλά και οι ραγδαίοι ρυθμοί ανάπτυξης έθεταν συνεχώς το ζήτημα της ανάγκης ανανέωσης της κείμενης νομοθεσίας.

Μεταξύ των παραπάνω διατάξεων περιλαμβάνεται και το άρθρο 24 του Συντάγματος, που αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος, στο οποίο αναφέρεται ότι «η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας».²⁷

Ήδη μέσα από αυτό καθίσταται σαφές ότι ο νομοθέτης αναγνωρίζει και προβλέπει την ανάγκη διατήρησης του πολιτιστικού περιβάλλοντος, το οποίο μπορεί να νοείται είτε ως όλα τα κατάλοιπα που προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα στο παρελθόν είτε ως την ανθρώπινη δραστηριότητα στο σύνολό της, παρελθοντική και παρούσα, που

²⁶ Παπαπετρόπουλος 2017, XVIII-XXV.

²⁷ Παπαπετρόπουλος 2017, VII, X, XVII-XVIII.

αφορά γενικότερα στην πολιτιστική, ιστορική, καλλιτεχνική και τεχνολογική κληρονομιά, αλλά και στη διατήρησή της για τις μελλοντικές γενιές. Στο ίδιο πλαίσιο, ο νομοθέτης προβλέπει και τη δυνατότητα από πλευράς του Κράτους να επεμβαίνει και να εφαρμόζει απαγορευτικά, ανασταλτικά ή ειδικά μέτρα για την αποφυγή πρόκλησης βλάβης, αλλοίωσης ή ακόμα και υποβάθμισης των μνημείων.²⁸

Με βάση το άρθρο αυτό του Συντάγματος, αλλά και στο πλαίσιο κάλυψης των αναγκών που προέκυψαν από το 1932, οπότε νομοθετήθηκε ο πρώτος σχετικά με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς νόμος, εκδόθηκε ο Ν. 3028/2002 (ΦΕΚ 153/Α/28.6.2002) «Για την Προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», στον οποίο προστίθενται κατά καιρούς προεδρικά διατάγματα, ερμηνευτικές διατάξεις κλπ. Επιπλέον, στο πλαίσιο λειτουργίας των έργων δημιουργήθηκε από πλευράς του Υπουργείου Πολιτισμού το τμήμα της Επιτελικής Δομής ΕΣΠΑ (ΕΔΕΠΟΛ), το οποίο διαχειρίζεται σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας των έργων υποδομής. Παρόλο που υπάρχουν έργα τα οποία δεν εντάσσονται στο συγκεκριμένο σχήμα λειτουργίας, όπως τα έργα τηλεπικοινωνιών ή ηλεκτρισμού, σε γενικές γραμμές οι νομοθετικές και λοιπές ρυθμίσεις ισχύουν με τον ίδιο τρόπο.²⁹

Ακόμα, όμως, και σε αυτό το τμήμα, το νομικό πλαίσιο αφορά κυρίως στον τρόπο σύναψης συμβάσεων, στην οικονομική και διοικητική διαχείριση των έργων, σε εργασιακά θέματα κλπ., ενώ η προστασία και ο τρόπος ανάδειξης των καταλοίπων της πολιτιστικής κληρονομιάς ουσιαστικά καλύπτεται αποκλειστικά από τις διατάξεις του ισχύοντος νόμου Ν. 3028/2002.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Ν. 3028/2002 τίθενται οι ουσιαστικές βάσεις για τον τρόπο επίβλεψης, εντοπισμού και έρευνας των καταλοίπων που έρχονται στο φως κατά τη διάρκεια εκτέλεσης οποιασδήποτε μορφής εκσκαφικών εργασιών. Στο άρθρο 8, παράγραφος 1 αναφέρεται, ότι «...αν το αρχαίο ανακαλύπτεται ή βρίσκεται σε ακίνητο όπου εκτελούνται έργα ή εργασίες, αυτές πρέπει να διακόπτονται αμέσως μέχρις ότου αποφανθεί η Υπηρεσία. Όπως τονίζεται και στην κατ' άρθρο ερμηνεία του νόμου, η

²⁸ Παπαπετρόπουλος 2017, VII.

²⁹ Όσον αφορά τα τελευταία έργα, ο νόμος Ν. 4463/2017 (ΦΕΚ 42/Α/30-3-2017) «Μέτρα μείωσης του κόστους εγκατάστασης υψίρρυθμων ηλεκτρονικών επικοινωνιών – Εναρμόνιση της νομοθεσίας στην Οδηγία 2014/61/ΕΕ και άλλες διατάξεις» στο άρθρο 11, παράγραφος 1, προβλέπει την υποχρεωτική αίτηση για τη χορήγηση δικαιωμάτων διέλευσης ή την πρόταση τροποποίησης της διαδρομής όδευσης του υπό κατασκευή ή αντικατάσταση δικτύου.

απαγόρευση συνέχισης των εκτελούμενων εργασιών ή του έργου, κατά τη διάρκεια των οποίων ήρθε στο φως το αρχαίο κατάλοιπο, αποτελεί ένα μέτρο διασφάλισης τόσο του αποκαλυφθέντος καταλοίπου όσο και του περιβάλλοντος χώρου του.³⁰

Το άρθρο 9 αποτελεί το σημαντικότερο ίσως άρθρο του Ν. 3028/2002 όσον αφορά το θέμα της διατήρησης και διαχείρισης των σταθερών αρχαίων καταλοίπων, των «ακίνητων αρχαίων» όπως αναφέρονται και στον τίτλο του άρθρου. Με το άρθρο αυτό καθορίζεται η διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί για να ληφθεί η απόφαση διατήρησης ή μη κατά χώραν του σταθερού αρχαίου καταλοίπου που έρχεται στο φως εντός ιδιωτικής ή δημόσιας περιουσίας (στην τελευταία αυτή περίπτωση εντάσσονται και τα έργα υποδομών). Όπως τονίζει και ο Παπαπετρόπουλος, η κατά χώραν διατήρηση επιβάλλεται, καθώς η αρχαιολογική κληρονομιά παρέχει σαφέστερη και πληρέστερη πληροφόρηση όταν παραμένει στο σημείο όπου βρέθηκε.³¹ Στον τρόπο διαχείρισης θα πρέπει να γίνει συσχετισμός και του άρθρου 42, το οποίο, ωστόσο, θα αναλυθεί παρακάτω, και αφορά στη μεταφορά σταθερών καταλοίπων και την απόσπαση τμημάτων από αυτά.

Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου αυτού, «για τη διατήρηση ή μη ακινήτου αρχαίου αποφαινεται η Υπηρεσία με αιτιολογημένη έκθεση μετά τη διενέργεια διερευνητικής ανασκαφής, εάν αυτό είναι αναγκαίο. Εάν το θέμα κρίνεται ως μείζονος σημασίας είναι δυνατόν ...να παραπέμπεται στο Συμβούλιο, το οποίο γνωμοδοτεί. Στην περίπτωση αυτή για τη διατήρηση αποφαινεται ο Υπουργός». Σε αυτό το άρθρο, δίνονται δύο εναλλακτικές για το ποιος αποφασίζει για τον τρόπο διαχείρισης των αρχαιοτήτων. Από τη μία πλευρά αποφαινεται η Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενώ από την άλλη, σε περιπτώσεις μείζονος σημασίας, αποφαινεται το Συμβούλιο.³² Παρόλο που εδώ δεν προσδιορίζεται, συνήθως οι αποφάσεις λαμβάνονται από το εκάστοτε Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων και σε ιδιαίτερες περιπτώσεις αποφαινεται το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο νόμος δεν μιλάει για απόφαση του Συμβουλίου που εφαρμόζεται, αλλά για γνωμοδότηση προς τον εκάστοτε Υπουργό, ο οποίος και εν τέλει αποφασίζει. Συνήθως η γνωμοδότηση είναι αυτή που εφαρμόζεται,

³⁰ Παπαπετρόπουλος 2014, 39.

³¹ Παπαπετρόπουλος 2017, 42.

³² Op. cit.

αν και ο Υπουργός έχει τη δυνατότητα, βάσει του νόμου, να μην συμφωνήσει με τη συγκεκριμένη γνωμοδότηση και άρα να μην την υπογράψει.

Στην παράγραφο 2 αναφέρεται η διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί εάν τελικά η απόφαση είναι υπέρ της αποδόμησης ή υπέρ μιας διατήρησης σε κατάχωση. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι «σε περίπτωση που αποφασίζεται να καταχωθεί ή να μην διατηρηθεί στον τόπου όπου βρίσκεται το αρχαίο, απαιτείται η προηγούμενη φωτογράφιση, αποτύπωση και τεκμηρίωσή του, καθώς και η κατάθεση εκτενούς επιστημονικής έκθεσης συνοδευόμενης από λεπτομερή κατάλογο ευρημάτων». Ουσιαστικά, σε μία τέτοια περίπτωση τα αρχαία κατάλοιπα καθίστανται μη προσβάσιμα προς οποιονδήποτε επιθυμεί να τα μελετήσει ή να τα επισκεφθεί, επομένως είναι αναγκαία η καταγραφή, φωτογράφιση και σχεδιαστική αποτύπωσή τους για να καταστούν τουλάχιστον προσβάσιμα μέσα από τη σωστή τεκμηρίωση. Σε αυτή την κατηγορία, πρέπει να προστεθούν και οι περιπτώσεις όπου πραγματοποιείται μερική και όχι πλήρης αποδόμηση, αφού δεν θα υπάρχει δυνατότητα επαφής του μελετητή ή του επισκέπτη με το κατάλοιπο στην αρχική αποκαλυφθείσα κατάσταση. Όσον αφορά τη διατήρηση σε κατάχωση, είτε χωρίς επέμβαση στα κατάλοιπα είτε σε περίπτωση μερικής αποδόμησης (π.χ. για τη διέλευση ενός αγωγού), τότε και πάλι πρέπει να ακολουθηθεί η ίδια διαδικασία, καθώς για τεχνικούς λόγους, δεν θα υπάρχει και πάλι η δυνατότητα πρόσβασης του μελετητή ή του επισκέπτη στα κατάλοιπα. Επιπλέον, η σωστή τεκμηρίωση λειτουργεί επικουρικά στην μελλοντική επίβλεψη γειτονικών τάφρων ή ορυγμάτων, καθώς θα είναι γνωστή η ύπαρξη συγκεκριμένων καταλοίπων και άρα «ευκολότερη» η επίβλεψη και η αποφυγή δυνητικών βλαβών στη συνέχεια των καταλοίπων.

Ο Παπαπετρόπουλος, στην ερμηνεία του συγκεκριμένου άρθρου, τονίζει τη σημασία της επιλογής της κατάχωσης του καταλοίπου, κυρίως από επιστημονικής άποψης, δεδομένου ότι θα δώσει σε μελλοντικούς επιστήμονες τη δυνατότητα αποκάλυψης εκ νέου.³³ Η κατάχωση εκτός αυτού, ωστόσο, προσφέρει, ειδικά στην περίπτωση των έργων υποδομής και δη των έργων κοινής ωφελείας, τη δυνατότητα μελλοντικά πληρέστερης αποκατάστασης της εικόνας που αποκαλύπτεται, δεδομένης της περιορισμένης έκτασης που δύναται να ερευνηθεί στο πλαίσιο τέτοιων έργων, και ίσως ακόμα και τη δυνατότητα

³³ Παπαπετρόπουλος 2017, 43.

ανάδειξης εάν κάποια από τις υποδομές πάψει να λειτουργεί ή μετατοπιστεί στο πλαίσιο κάποιας άλλης δραστηριότητας.³⁴

Όσον αφορά τα παραπάνω και σε σχέση με τα έργα υποδομής και μετά από απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ 51/2011), κρίνεται ότι «σε κάθε περίπτωση είναι επιτρεπτή η επέμβαση επί ή και πλησίον αρχαίου μνημείου³⁵ ή και νεότερου, προκειμένου να επιτευχθεί η ασφαλής λειτουργία έργου υποδομής, που είναι απαραίτητο για την ικανοποίηση ζωτικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου³⁶, υπό την προϋπόθεση ότι από την εγκριτική απόφαση σταθμίστηκε η επιτακτική ανάγκη κατασκευής του έργου και η σημασία του μνημείου επί ή πλησίον του οποίου εκτελείται το έργο, καθώς και ότι η συγκεκριμένη επέκταση αποτελεί την βέλτιστη λύση για το μνημείο και το έργο».³⁷ Αυτή η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας αντικατοπτρίζει με τον εναργέστερο τρόπο την ακολουθούμενη πολιτική στα έργα κοινής ωφελείας και στα έργα υποδομής κατά την τελευταία τριακονταετία. Βάσει αυτής της απόφασης, προκύπτει πλέον θεσμικό προηγούμενο για τη σύννομη εφαρμογή της μερικής ή ολικής αποδόμησης εντός των ορίων εκσκαφής³⁸, της διάτρησης, της υποσκαφής για τη διέλευση των δικτύων κάτω από τα ανασκαφέντα κατάλοιπα ή της κάλυψης των ευρημάτων και της διέλευσης των δικτύων επάνω από τις αρχαιότητες.

Στην παράγραφο 3 του άρθρου 10 του Ν. 3028/2002 γίνεται λόγος για την προϋπόθεση έκδοσης άδειας μετά από έγκριση του Υπουργού πολιτισμού και ύστερα από γνώμη του αρμόδιου Συμβουλίου για οποιαδήποτε δραστηριότητα, όπως η τοποθέτηση τηλεπικοινωνιακών ή άλλων εγκαταστάσεων ή η εκτέλεση οποιουδήποτε τεχνικού ή άλλου έργου. «Η έγκριση χορηγείται εάν η απόσταση από ακίνητο μνημείο ή η σχέση με αυτό είναι τέτοια ώστε να μην κινδυνεύει να επέλθει άμεση ή έμμεση βλάβη αυτού λόγω του χαρακτήρα του έργου...». Επίσης, σύμφωνα με την παράγραφο 6 του ιδίου άρθρου η έκδοση άδειας προηγείται των αδειών από άλλους φορείς (ΔΕΗ, Φυσικό Αέριο, Δήμος,

³⁴ Βλ. για παράδειγμα, Ζαχαριάδου 1993, 33-34.

³⁵ Εδώ πρέπει να προσδιορισθεί ότι ο όρος μνημείο στον νόμο δεν χρησιμοποιείται με την έννοια του αναγνωρισμένου – επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, αλλά σύμφωνα με το άρθρο 2 του παρόντος νόμου «ως μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που αποτελούν υλικές μαρτυρίες και ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας». Άρα μνημεία είναι όλα τα κατάλοιπα, κινητά ή σταθερά.

³⁶ Η πλάγια γραφή προστίθεται εδώ για να τονιστεί η ερμηνευτική απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας.

³⁷ Παπαπετρόπουλος 2017, 43.

³⁸ Σύμφωνα με τον νόμο, πάντα μετά από ολοκληρωμένη ανασκαφική τεκμηρίωση. Στην πραγματικότητα αυτό δεν είναι πάντα εφαρμόσιμο, όπως θα καταδειχθεί και στην επόμενη ενότητα, συνήθως για λόγους τεχνικούς ή ασφαλείας.

Περιφέρεια, Τροχαία). Το άρθρο αυτό ορίζει τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί όσον αφορά την εκτέλεση έργων αλλά σε σχέση με υφιστάμενα εντοπισθέντα και προφανώς αναδειχθέντα μνημεία/χώρους. Όσον αφορά τα έργα κοινής ωφελείας που μελετώνται εδώ, η παράγραφος 6 έρχεται να καλύψει ένα δυσλειτουργικό κενό πολλών ετών και να επιλύσει το πρόβλημα των ακολουθούμενων διαδικασιών αδειοδότησης από διάφορους φορείς, οι οποίες είναι προαπαιτούμενες για την εκτέλεσή τους.³⁹

Σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου 14 του ίδιου νόμου, που αφορά στους αρχαιολογικούς χώρους που βρίσκονται εντός οικισμών, καθώς και στους οικισμούς που αποτελούν αρχαιολογικούς χώρους, «σε περιπτώσεις επείγουσας ανάγκης για την αποτροπή άμεσου κινδύνου είναι δυνατή η εκτέλεση εργασιών αποκατάστασης βλάβης χωρίς την παραπάνω άδεια μετά από ενημέρωση της Υπηρεσίας, η οποία μπορεί να διακόψει τις εργασίες με σήμα της». Παρόλο που δεν προσδιορίζεται σαφώς το είδος της βλάβης, σε αυτή την περίπτωση περιλαμβάνονται και οι εργασίες που σχετίζονται με την αποκατάσταση βλαβών έργων κοινής ωφελείας, οι οποίες πρέπει να εκτελούνται μετά από ενημέρωση της Υπηρεσίας και υπό την επίβλεψη εντεταλμένου της. Σε περίπτωση που δεν υπάρχει έγκαιρη ενημέρωση και συνεννόηση για αποστολή εντεταλμένου αρχαιολόγου ή έμπειρου τεχνίτη για την επίβλεψη των εκσκαφικών εργασιών η Υπηρεσία δύναται να δώσει σήμα διακοπής του έργου.

Στο άρθρο 37, όπου δίδεται ο ορισμός και οι παράμετροι των σωστικών ανασκαφών, προσδιορίζεται ότι η ανασκαφή πραγματοποιείται για τη διάσωση του μνημείου που αποκαλύπτεται κατά την εκτέλεση τεχνικού έργου κλπ., από αρχαιολόγο που ορίζεται από την Υπηρεσία, ενώ η χρηματοδότηση γίνεται από τον κύριο του έργου εφόσον πρόκειται για δημόσιο ή ιδιωτικό τεχνικό έργο με προϋπολογισμό ανώτερο των 586.940 €.⁴⁰

Στο άρθρο 42 θεσμοθετείται ο τρόπος εφαρμογής της μεταφοράς μέρους ή συνόλου ακίνητου μνημείου, ο οποίος φυσικά λαμβάνει χώρα μόνο μετά από άδεια του Υπουργού και ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου αυτού, «προκειμένου για μνημεία ιδιαίτερης σημασίας, η άδεια μπορεί να χορηγηθεί κατ' εξαίρεση εάν κριθεί ότι η μετακίνησή τους είναι απολύτως αναγκαία για

³⁹ Παπαπετρόπουλος 2017, 49-51.

⁴⁰ Παπαπετρόπουλος 2017, 162-165.

να διασωθούν ...λόγω εκτέλεσης μεγάλων τεχνικών έργων, τα οποία είναι απαραίτητα για την εθνική άμυνα ή έχουν μείζονα σημασία για την εθνική οικονομία και ικανοποιούν ζωτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου. Η μετακίνηση μνημείου λόγω τεχνικού έργου εξετάζεται μόνο όταν μετά από σχετικό επιστημονικό έλεγχο αποκλείεται κάθε δυνατότητα διατήρησής του στο περιβάλλον του».⁴¹ Στην περίπτωση των έργων κοινής ωφελείας, λόγω της περιορισμένης έκτασης δεν μπορεί να εφαρμοστεί η συνολική μεταφορά, ωστόσο δεν είναι λίγες οι φορές που εφαρμόζεται η κατ' εξαίρεση απόσπαση τμημάτων, όπως η αποκόλληση εντοιχισμένων γλυπτών, επιγραφών⁴², τοιχογραφιών ή ψηφιδωτών⁴³ όπως προβλέπεται στην παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου. Κατά κανόνα απαγορεύεται τόσο η μερική όσο και η ολική μεταφορά σταθερών καταλοίπων και η εφαρμογή προϋποθέτει απόφαση του Συμβουλίου και προηγούμενη μελέτη, η οποία θα εγγυάται την ασφαλή μεταφορά και επανατοποθέτησή του σε κατάλληλο μέρος.

Τέλος, στα άρθρα 56, 61, 66 και στην παράγραφο 14 του άρθρου 73 προβλέπονται οι κατά τον νόμο τιμωρίες για φθορά μνημείου, παράνομη ανασκαφή ή άλλη αρχαιολογική έρευνα, παράνομη επέμβαση ή εκτέλεση έργου, καθώς και η επίδοση σημάτων διακοπής εκτέλεσης εργασιών από την Υπηρεσία, αντίστοιχα, τα οποία δύναται να εφαρμοστούν και στις περιπτώσεις διενέργειας των παραπάνω πράξεων κατά τη διάρκεια εκτέλεσης έργων κοινής ωφελείας.⁴⁴

3.3 Σχολιασμός της Νομοθεσίας και των Εφαρμογών του Θεσμικού Πλαισίου

Μετά την ολοκλήρωση της παρουσίασης των πιο σημαντικών διατάξεων της νομοθεσίας, παρελθούσας και κείμενης, σχετικά με τα έργα κοινής ωφελείας, αξίζει να σχολιασθεί το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του ισχύοντος νόμου, όπως και μεγάλο μέρος της νομοπαρασκευαστικής διαδικασίας αφορούν κυρίως στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της διακίνησης και κατοχής κινητών αντικειμένων. Η

⁴¹ Δεδομένου ότι ο νόμος αυτός δεν αναφέρεται ρητώς σε έργα κοινής ωφελείας, αλλά σε «μεγάλα» έργα υποδομών, δεν κρίνεται σκόπιμη η περεταίρω ανάλυση της προβληματικής γύρω από την ερμηνεία του, για την οποία βλ. Παπαπετρόπουλος 2017, 183-187.

⁴² Κατωπόδη 2009, 130 για επιστύλιο που βρισκόταν σε β' χρήση εντοιχισμένο σε τοίχο που ανασκάφηκε επί της οδού Θερμοπυλών 10/11 κατά τη διάρκεια των εργασιών του Βιολογικού Καθαρισμού στα Μέγαρα το 2007, το οποίο αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο μουσείο.

⁴³ Όπως για παράδειγμα το ψηφιδωτό δάπεδο που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών του Βιολογικού Καθαρισμού στα Μέγαρα το 2009 επί της οδού Γ. Σχινά 27-29, βλ. Κατωπόδη 2009, 184.

⁴⁴ Παπαπετρόπουλος 2017, 261-263, 266-267, 272-273, 278-285.

πλειονότητα των νόμων αφορούν σε αυτό το ζήτημα και φαίνεται ότι η διαχείριση των ανακαλυφθέντων αρχαιοτήτων αφήνεται σε δεύτερη μοίρα. Η νομοθεσία, έτσι όπως είναι γραμμένη, δυστυχώς αφήνει την αίσθηση ότι πέραν των ήδη μεγάλων χώρων και μνημείων, σημαντικά είναι τα κινητά ευρήματα και η διαχείριση των χώρων και των μνημείων ως τουριστικοί χώροι, ενώ η διαχείριση των υπό ανακάλυψη καταλοίπων δεν αναφέρονται καν ή αναφέρονται ακροθιγώς.

Βάση του νόμου αποτελεί η αποτροπή πρόκλησης βλάβης με οποιονδήποτε τρόπο στα αρχαία κατάλοιπα, ωστόσο μελετώντας πιο προσεκτικά τη νομοθεσία και τις συμπληρωματικές διατάξεις, αλλά και τις ερμηνευτικές του Συμβουλίου της Επικρατείας καθίσταται σαφές ότι η εφαρμογή του νόμου περιλαμβάνει πάρα πολλές παραμέτρους. Όσον αφορά τα έργα και τις σωστικές ανασκαφές, ο νόμος αναφέρεται μόνο σε διοικητικά και οικονομικά ζητήματα, κάνοντας μόνο μία νύξη επί της διαχείρισης των ευρημάτων, ότι δηλαδή μετά το πέρας της ανασκαφής θα τηρηθεί η νομοθεσία και η εκάστοτε υπηρεσία ή, αν χρειαστεί, το Συμβούλιο (Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων ή ΚΑΣ⁴⁵) θα αποφανθούν. Χωρίς, όμως, να παρουσιάζονται άλλα κριτήρια ή να δίνονται περισσότερες διευκρινήσεις.

Ουσιαστικά ο νόμος Ν. 3028/2002 προβλέπει τη δημιουργία κατά περίπτωση επιτροπών για την «αξιολόγηση» των αρχαιοτήτων ή αφήνει την απόφαση στα Τοπικά Συμβούλια και σε σπάνιες περιπτώσεις στο ΚΑΣ, τα οποία όμως στηρίζονται στην εισήγηση της κάθε υπηρεσίας. Αυτό που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι πέραν των αναφορών στον Ν. 3028, οι αποφάσεις στηρίζονται στην υποκειμενικότητα των ατόμων που απαρτίζουν τις επιτροπές ή που βρίσκονται σε θέση ευθύνης στην εκάστοτε υπηρεσία, τα πολλές φορές δύνανται να επηρεαστούν από εξωτερικούς παράγοντες (πολιτικές πιέσεις, λανθασμένα συμπεράσματα λόγω βεβιασμένης έρευνας κλπ.), ενώ δεν φαίνεται να υπάρχει σταθερός τρόπος αξιολόγησης. Το πρόβλημα αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι στα έργα υποδομών η αποσπασματικότητα της εικόνας λειτουργεί αποτρεπτικά, ενώ σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να μην καθίσταται καν σαφής η σημασία του ευρήματος. Αυτό μπορεί να οδηγήσει είτε σε υπέρμετρο προστατευτισμό (εξ αρχής αποτροπή διέλευσης σε συγκεκριμένα τμήματα περιοχών, όπου είναι δεδομένη η ύπαρξη αρχαιοτήτων, όπως για παράδειγμα στο υπό εξέλιξη έργο κατασκευής αποχετευτικού συστήματος στη

⁴⁵ Για τον ορισμό, τη συγκρότηση, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες των συμβουλίων αυτών, βλ. Παπαπετρόπουλος 2017, 233-246, άρθρα 49-50 του Ν. 3028/2002.

Σαλαμίνα⁴⁶) είτε σε αδικαιολόγητα κακή διαχείριση με την μερική ή ολική καταστροφή των καταλοίπων που εφαρμοζόταν χωρίς κριτήρια στο παρελθόν.⁴⁷

Όπως έγινε σαφές από τα παραπάνω, βασική μέριμνα της νομοθεσίας, τουλάχιστον όσον αφορά τα έργα κοινής ωφελείας που μας αφορούν εδώ, αλλά και γενικότερα τα έργα υποδομών, αποτελεί η σύννομη εκτέλεσή τους, με την προηγούμενη έκδοση άδειας, αφήνοντας στο αποτέλεσμα της ανασκαφής και στην κρίση των εκάστοτε συμβουλίων (κυρίως του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων) τη διαχείριση των καταλοίπων. Εδώ πρέπει να τονισθεί επίσης ότι δεν είναι πάντα δεδομένη η αποστολή τέτοιων ζητημάτων προς απόφαση από το συμβούλιο, λόγω της πίεσης του χρόνου. Η απόφαση πολλές φορές μπορεί να προέρχεται από τους υπεύθυνους των έργων, τους υπεύθυνους τμηματάρχες ή τους προϊσταμένους των εφορειών, με γνώμονα πλέον στην πλειονότητα των περιπτώσεων την καλύτερη δυνατή προστασία των αρχαιοτήτων και της όσο το δυνατόν απρόσκοπτης εκτέλεσης του έργου.

Όπως προαναφέρθηκε, το νομοπαρασκευαστικό έργο του Ελληνικού Κράτους είναι πλούσιο, ενώ και η κείμενη νομοθεσία καλύπτει σε γενικές γραμμές όλες τις παραμέτρους, θέτοντας τις βάσεις για την προστασία των αρχαίων καταλοίπων. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, ωστόσο, τουλάχιστον όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο, θεωρείται ότι δεν απαιτείται αυστηροποίηση της νομοθεσίας, αλλά συγκεκριμενοποίηση.

⁴⁶ Προφορική πληροφορία από την υπεύθυνη αρχαιολόγο του έργου, κα Ανδρομάχη Καπετανοπούλου.

⁴⁷ Κυπαρίσσης 1927-1928, 56-59, όπου κατά την εγκατάσταση του δικτύου ύδρευσης στην περιοχή του Διπύλου στην Αθήνα αποδομήθηκε μέρος του Θεμιστόκλειου τείχους.

Κεφάλαιο 4

Τα Ανασκαφικά Δεδομένα και τα Στοιχεία για τη Διαχείριση

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιαστούν τα δεδομένα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής διατριβής και αφορούν στην καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων που αναφέρονται στα έργα κοινής ωφελείας που έχουν εκτελεστεί από το 1916 και εξής και βρίσκονται δημοσιευμένα στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*.

4.1 Μεθοδολογία Έρευνας

Η μελέτη των δεδομένων ξεκινάει από το 1916, με περιστασιακές και ευκαιριακές αναφορές έργων υποδομής και συστηματική παρουσίαση από το 1961-62 και εξής⁴⁸, με στόχο την κατάδειξη της εξελικτικής πορείας στον τρόπο αντιμετώπισης και διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων που έρχονταν και συνεχίζουν να έρχονται στο φως κατά την εκτέλεση αυτών των έργων. Στόχος είναι η παρουσίαση της εξελικτικής πορείας τόσο όσον αφορά την ευαισθητοποίηση για τα αρχαία κατάλοιπα (ακόμα κι όταν το εύρος αποκάλυψης είναι πολύ μικρό)⁴⁹, όσο και της σταδιακής αλλαγής των αντιλήψεων για τη σημασία και τη σημαντικότητα των καταλοίπων. Ο όρος «κατάλοιπα» επιλέγεται στη συγκεκριμένη περίπτωση για να συμπεριλάβει όλες τις χρονολογικές περιόδους, καθώς

⁴⁸ Έτος επανέναρξης της έκδοσης του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, το οποίο αποτελεί την πληρέστερη πηγή πληροφόρησης για το έργο που πραγματοποιείται από τις κατά τόπους Εφορείες αρχαιοτήτων που διενεργούν τις σωστικές ανασκαφές και αποτελούν τους μοναδικούς επιβλέποντες των έργων υποδομής.

⁴⁹ Είναι εμφανής η αλλαγή του τρόπου αντιμετώπισης των αρχαιοτήτων από τις δεκαετίες του 1960-1970. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ανασκαφής πολλών δεκάδων τάφων κατά τη διάρκεια εκτέλεσης έργου υποδομής, εκ των οποίων αναφέρονται ελάχιστοι, και όπως ανέφερε ο ανασκαφέας στο ημερολόγιο της ανασκαφής, τους θεώρησε άνευ ενδιαφέροντος και δεν τους ανέσκαψε. Πλέον υπάρχει ευαισθητοποίηση, ακόμη κι αν τα ευρήματα δεν άπτονται των προσωπικών ενδιαφερόντων του ανασκαφέως, και γίνεται ανασκαφή και όχι επιλογή κατά το δοκούν.

με τον όρο αρχαιότητες είναι πιθανόν να παραβλεφθούν κατάλοιπα που ανήκουν σε νεότερες περιόδους και είναι εξίσου σημαντικά. Ένα ζήτημα που απασχόλησε ακόμη και τον νόμο Ν. 3028/2002.

Η αποδελτίωση των δημοσιευμένων δεδομένων που σχετίζονται με την εύρεση και τη διαχείριση αρχαιοτήτων στο πλαίσιο έργων κοινής ωφελείας εντός του νομού Αττικής από το *Αρχαιολογικό Δελτίο*, με ταυτόχρονη κατηγοριοποίηση και ανάλυση των δεδομένων αυτών απέδωσε πολύ σημαντικά συμπεράσματα, αλλά όχι στατιστικά ασφαλή αποτελέσματα. Για τις ανάγκες οργάνωσης των στοιχείων που θα παρουσιαστούν στην παρούσα ενότητα δημιουργήθηκε μία Βάση Δεδομένων σε πρόγραμμα Access, στην οποία καταχωρίστηκαν όλα τα στοιχεία που παρέχονταν στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* και αφορούσαν στον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια εκτέλεσης έργων κοινής ωφελείας. Τα έργα που περιλήφθηκαν στην παρούσα μελέτη αφορούν στην εγκατάσταση, αντικατάσταση, συντήρηση ή αποκατάσταση βλάβης δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης, τηλεφωνίας, οπτικών ινών, φυσικού αερίου, ηλεκτρισμού, καθώς και αγωγών ομβρίων ή μικρής έκτασης διαμόρφωση πεζοδρομίων ή δρόμων εντός οικοδομικού ιστού). Στη Βάση Δεδομένων έγιναν 1128 εγγραφές. Τα δεδομένα αφορούν κυρίως στα σταθερά κατάλοιπα (οχύρωση, εργαστηριακά, οικιστικά, ταφικά κατάλοιπα, ναοί, δημόσια κτίσματα, δρόμοι, υδρευτικά συστήματα κλπ.) που βρέθηκαν κατά την εκτέλεση έργων κοινής ωφελείας και σπανίως σε κινητά ευρήματα (εγχυτρισμοί, αποθέτες κλπ.) (μόνο για την κατάδειξη του τρόπου επίβλεψης των εργασιών). Χαρακτηριστικά προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν ήταν η ανομοιομορφία στον τρόπο συγγραφής των δεδομένων, καθώς και η ελλιπής πληροφόρηση, ιδίως όσον αφορά τον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων.

Τα πεδία που δημιουργήθηκαν στην εν λόγω Βάση Δεδομένων αποτελούνταν από (Εικόνες 5-6) τη Χρονολογία Εύρεσης, την Περιοχή Εύρεσης, το Είδος του Καταλοίπου, Χρονολόγηση, Τρόπος Διαχείρισης, Σχολιασμός (που αφορούσε σε παρατηρήσεις που προέκυπταν κατά τη διάρκεια της μελέτης), Βιβλιογραφία (για να είναι εύκολη η εύρεση εκ νέου των στοιχείων της δημοσίευσης που αφορούν στην εκάστοτε εγγραφή) και το Είδος του Έργου (αφού στις περιπτώσεις που τα στοιχεία που δίδονται είναι ελλιπή, τα βασικά δεδομένα των προδιαγραφών που εφαρμόζονται στην εκτέλεση κάθε έργου μπορούν να προσφέρουν ενισχυτικά στοιχεία ως προς τον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων).

4.2 Έργα Κοινής Ωφελείας στον Νομό Αττικής από το 1916 έως το 2015

Γενικά, όσον αφορά τα μελετηθέντα δεδομένα μπορεί να ειπωθεί ότι με εξαίρεση την ανασκαφή στο Φάληρο το 1916⁵⁰ οι ανασκαφές που αναφέρονται στα πρώτα χρόνια έκδοσης του *Αρχαιολογικού Δελτίου* σχετίζονται με γνωστά μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας και άρα δεν αποτελούν σωστικές ανασκαφές. Πιο συγκεκριμένα, η αναφορά στο έργο που διενεργήθηκε στο Φάληρο το 1916 είναι ενδιαφέρουσα, καθώς το Αρχαιολογικό Συμβούλιο πρότεινε τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο Δέλτα του Φαλήρου, σε σημείο όπου θα γινόταν κατάχωση και αναδάσωση, όπου και εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο των ύστερων γεωμετρικών χρόνων, μετά από διερευνητικές τομές επί της οδού που ένωνε τη Λεωφόρο Συγγρού και την οδό που οδηγούσε από το Παλαιό προς το Νέο Φάληρο.

Σταδιακά περνάμε από τη γρήγορη ανασκαφική διερεύνηση, με συμπεράσματα όπως «ευρήματα ανάξια αναφοράς»⁵¹, στις αναφορές εκτεταμένων εκσκαφών που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο έργων διαφόρων ειδών, οι οποίες αποτελούνται από την απαρίθμηση των κινητών ευρημάτων.⁵² Ουσιαστικά στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα φαίνεται ότι δεν υπάρχει συστηματική επίβλεψη των εκσκαφικών εργασιών, γεγονός που υπονομεύεται ακόμα περισσότερο από την υποστελέχωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον δίνεται στην περισυλλογή των κινητών ευρημάτων. Για το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, τουλάχιστον, η τύχη των σταθερών καταλοίπων δεν αναφέρεται, ωστόσο μεταγενέστερες παρατηρήσεις στο πλαίσιο αναφορών σε γειτονικά σκάμματα καταδεικνύουν ότι οι αρχαιότητες που εντοπίζονταν σε έργα υποδομών καταστρέφονταν.⁵³

Για την περίοδο έως το 1960 δεν υπάρχουν αναφορές σε έργα κοινής ωφελείας. Όσον αφορά τα έργα υποδομών γενικότερα, φαίνεται να υπάρχει μέριμνα από πλευράς της

⁵⁰ Πελεκίδης 1916, 13-64.

⁵¹ ΑΔ 1885, 27: «...ευρήματα εγένοντο ολίγα και ανάξια λόγου».

⁵² Κυπαρίσσης 1926, 65-74.

⁵³ Κυπαρίσσης 1926, 55-85, κυρίως 59 αρ. 150, 60 αρ. 135, 63 αρ. 136· Κυπαρίσσης 1927-1928, 44-66, ιδιαίτερα 51, όπου αναφέρεται σχετικά με το τείχος της Αθήνας στη συμβολή των οδών Μενάνδρου και Σοφοκλέους, που εντοπίστηκε σε οικόπεδα: «Αμφοτέρων τούτων των μερών του αρχαίου τείχους ελάβομεν σχέδια προ της καταστροφής αυτών υπό των αυτόθι οικοπέδων». Με αυτό ως δεδομένο, θεωρείται βέβαιη η καταστροφή των καταλοίπων στις τάφρους και τα ορύγματα των δικτύων κοινής ωφελείας.

Υπηρεσίας για την επίβλεψη και τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο πλαίσιο εκτέλεσής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μεταστροφής στην πολιτική διαχείρισης των έργων υποδομής αποτελεί το έργο διαμόρφωσης που διενεργήθηκε νοτίως του Ολυμπίου το 1961⁵⁴, όπου με απόφαση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου διενεργήθηκαν συστηματικές ανασκαφές πριν την εκτέλεση των κατασκευαστικών εργασιών.⁵⁵

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί το διαχρονικό πρόβλημα στην επίβλεψη των εκσκαφικών εργασιών σε έργα κοινής ωφελείας, που αφορά στη μη έγκαιρη ενημέρωση της Υπηρεσίας. Παρόλο που όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήδη από τον Κ.Ν. 5351/1932 ήταν παράνομη η εκτέλεση έργων χωρίς άδεια ή χωρίς ενημέρωση προς την Αρχαιολογική Υπηρεσία και τιμωρούνταν με φυλάκιση και χρηματική ποινή, αποτελεί μόνιμο πρόβλημα η καταστροφή αρχαιοτήτων: «Δυστυχώς, εις πολλές των περιπτώσεων δεν κατέστη δυνατή η πρόληψις ωρισμένων καταστροφών, αίτινες επήλθον προ της επεμβάσεως της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας».⁵⁶

Η διαφοροποίηση στην πολιτική και στάση απέναντι στα έργα υποδομών και ιδιαίτερα στα έργα κοινής ωφελείας φαίνεται να αποτελεί συνειδητή επιλογή από πλευράς των εργαζομένων στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και όχι μία γραμμή που δόθηκε από το υπουργείο, και τονίζεται κάθε φορά που προσφέρεται μία ευκαιρία. Πιο συγκεκριμένα, τονίζεται το γεγονός ότι γίνεται επίβλεψη κατά την εκτέλεση δημοσίων έργων, με την «συστηματοποιηθείσαν έτι περαιτέρω παρακολούθησιν των ανασκαπτόμενων χώρων», αλλά και με τη λήψη μέτρων από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.⁵⁷ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η συστηματοποίηση αυτή, καθώς και η λήψη μέτρων από την Υπηρεσία, τουλάχιστον όσον αφορά τον νομό Αττικής, φαίνεται να επικεντρώνεται στα όρια εποπτείας της τότε Γ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας, η οποία αποτελούνταν από την Δυτική Αττική, με την Ελευσίνα και τη Μεγαρίδα, και την Αθήνα. Τα μέτρα που λήφθηκαν, όμως, φαίνεται να αφορούν κυρίως τον Δήμο Αθηναίων.

⁵⁴ Αναφέρεται εδώ λόγω της σημασίας στον τρόπο διαχείρισης των έργων υποδομής, αλλά δεν περιλαμβάνεται στα δεδομένα καθώς δεν ανήκει στα έργα κοινής ωφελείας.

⁵⁵ Πλάτων 1961-1962, 9-29.

⁵⁶ Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια 1963, 30.

⁵⁷ Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια 1964, 46.

Πιο συγκεκριμένα, τα μέτρα που λήφθηκαν αφορούσαν στη διεύρυνση των ελεγχόμενων από την υπηρεσία χώρων, ώστε να περιληφθεί όλη η εντός των τειχών έκταση της εποχής των αυτοκρατόρων Αδριανού και Βαλεριανού (2^{ος} – 3^{ος} αι. μ.Χ.), με μία επικουρική ζώνη δύο οικοδομικών τετραγώνων περιμετρικά αυτής. Επίσης, δημιουργήθηκε νέος τομέας επίβλεψης, ο οποίος περιλάμβανε την περιοχή από το Δίπυλο έως την Ακαδημία Πλάτωνος. Δημιουργήθηκαν νέοι ειδικοί χάρτες στους οποίους περιλαμβάνονται οι νέοι τομείς στους οποίους συστηματοποιήθηκαν και αυστηροποιήθηκαν οι έλεγχοι, βάσει των οποίων εκδίδονταν πλέον οι άδειες οικοδόμησης, ενώ εντός Σχεδίου Πόλεως η οποιαδήποτε άδεια θα εκδιδόταν μετά από γνωμάτευση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Αυτό έδινε πλέον τη δυνατότητα της εκ των προτέρων πληροφόρησης για τη διενέργεια εκσκαφικών εργασιών, καθώς έως τότε μόνο τυχαία επέβλεπαν κι αν ενημερώνονταν εγκαίρως από τους εργολάβους πριν την έναρξη των εργασιών, ειδοποίηση «εις την οποίαν συνήθως και δι' ευνοήτους λόγους αποφεύγουν να προβώσιν».⁵⁸

Οι αλλαγές αυτές αποτελούν τα πρώτα βήματα προς μία διαφορετική προσέγγιση, τα οποία δεν φαίνεται να ξεκινούν από την ίδια την υπηρεσία, ακόμα κι αν για τυπικούς λόγους αποδίδονται σε αυτήν, αλλά «από κάτω», δηλαδή από τους αρχαιολόγους και τους εφόρους, που τόνιζαν την ανάγκη τουλάχιστον να υπάρχει έρευνα για την κατανόηση των καταλοίπων: «εκ του τρόπου τούτου ερεύνης, υπαρχούσαν ελπίδας διασαφήσεως και συμπληρώσεως των γνώσεων ημών, περί της μορφής του αρχαίου άστεως, καταδεικνύουσι δε επίσης σαφώς οποίας προσοχής δέον να τύχη το έργον τούτο εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας».⁵⁹ Είναι σαφές ότι δεν τίθεται ακόμα ζήτημα διαχείρισης των καταλοίπων, με την έννοια της ανάδειξης, αλλά τίθενται οι βάσεις για την επίβλεψη και τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών και όχι απλά τυχαία περισυλλογή κινητών ευρημάτων και ίσως επ' ευκαιρία καταγραφή των σταθερών καταλοίπων. Αυτό τονίζεται, επίσης, και από το γεγονός ότι πλέον χρησιμοποιούνται και ειδικευμένοι τεχνίτες, ενώ σε ανασκαφές οικοπέδων αρχίζουν σταδιακά να γίνονται και τα πρώτα βήματα για τη διάσωση, διατήρηση, επιπλέον έρευνα, προβολή και ανάδειξη των αρχαίων καταλοίπων, μέσα από τη διατήρησή τους στα υπόγεια των οικοδομών.⁶⁰

⁵⁸ Op. cit.

⁵⁹ Op. cit.

⁶⁰ Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια 1964, 49.

Αυτή η αλλαγή στάσης προκύπτει από τη διαπίστωση της ανάγκης για εντατικοποίηση και συστηματοποίηση της επίβλεψης των εκσκαφικών εργασιών. Αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση του Σταυρόπουλου ότι επιτεύχθηκε η συνεχής παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών της Γ΄ Περιφέρειας, με τη διεξαγωγή ακόμη και μακροχρόνιων ανασκαφικών ερευνών, ακόμη και στο πλαίσιο έργων υποδομής, «παρά τα υπό των μηχανικών, εργολάβων και περιοίκων δημιουργημένας εκάστοτε δυσχερείας».⁶¹

Στη δεκαετία του 1960, λοιπόν, συστηματοποιείται η επίβλεψη των εργασιών, παρόλο τον κατασκευαστικό οργανισμό (οικοδομές και έργα υποδομών) σε όλη την Αττική. Τα κατάλοιπα, λόγω της φύσης των έργων, ανασκάπτονται, αποτυπώνονται, φωτογραφίζονται και τεκμηριώνονται.⁶²

Όπως θα φανεί και παρακάτω, με την παρουσίαση των συμπερασμάτων από την ανάλυση των δεδομένων που προέκυψαν από την αποδελτίωση των αναφορών στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, η αναφορά στον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων είναι σπάνια, ωστόσο θεωρείται σχεδόν βέβαιη η αποδόμησή τους στην πλειονότητα των περιπτώσεων για την εκτέλεση των έργων.

Η επόμενη αλλαγή που παρατηρείται στον τρόπο αντιμετώπισης των έργων υποδομής είναι το 1992. Τη χρονιά αυτή υπογράφηκε η Σύμβαση της Βαλέτας (βλ. παραπάνω, υποενότητα 3.1.6), η οποία, παρόλο που άργησε κατά 13 χρόνια να θεσμοθετηθεί με νόμο από το Ελληνικό Κράτος, αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο στον τρόπο αντιμετώπισης και διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων που έρχονταν στο φως κατά την εκτέλεση έργων υποδομής από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Αυτό φάνηκε και στη συμφωνία που υπογράφηκε εκ των προτέρων για την κατασκευή του Μετρό της Αθήνας.⁶³ Η Αρχαιολογική Υπηρεσία και πιο συγκεκριμένα η Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πρωτοστάτησε για άλλη μια φορά και κατάφερε να έχει μία ουσιαστική παρέμβαση στον σχεδιασμό του έργου (γεγονός που καθιερώθηκε και εφαρμόζεται συστηματικά έκτοτε σε όλα τα έργα κοινής ωφελείας και υποδομών που εκτελούνται στις περιοχές αρμοδιότητάς της), για τον περιορισμό επαφής με τα αρχαία κατάλοιπα.

⁶¹ Σταυρόπουλος 1965, 41.

⁶² Φιλιππάκη 1966, 55· Λαζαρίδης 1966, 92.

⁶³ Παπαμιχαήλ 1995.

Όπου αυτό δεν επετεύχθη, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα ούτως ώστε να τεκμηριωθούν όλα τα κατάλοιπα.⁶⁴

Στο πλαίσιο κατασκευής των σταθμών του Μετρό διανοίχθηκαν και περιφερειακά σκάμματα, για τον εντοπισμό, τη μετατόπιση ή την τοποθέτηση δικτύων κοινής ωφελείας. Οι εργασίες αυτές, δεδομένης της παράλληλης επίβλεψης των εργασιών στα έργα του Μετρό, ελέγχθηκαν συστηματικά⁶⁵ και αποτέλεσαν τη βάση για την καθιέρωση της συστηματικής επίβλεψης τους γενικότερα. Έκτοτε η επίβλεψη όλων των εκσκαφικών εργασιών σε έργα κοινής ωφελείας είναι υποχρεωτική. Όταν τα έργα δεν είναι συστηματικά, όπως για παράδειγμα η εγκατάσταση εξαρχής δικτύου σε κάποιον Δήμο που διενεργείται με τη μορφή αυτεπιστασίας από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, είναι υποχρεωτικό πλέον ο εργολάβος να προσλάβει αρχαιολόγο που ακολουθεί την πορεία του έργου, όσο αποσπασματικό κι είναι.

Αντίστοιχα «μικρά» έργα που σχετίζονται με τη μετατόπιση έργων κοινής ωφελείας επ' ευκαιρία κατασκευής «μεγάλων» έργων υποδομών, πραγματοποιήθηκαν και σε άλλες περιπτώσεις στον νομό Αττικής, όπως για παράδειγμα κατά την κατασκευή του Προαστιακού Σιδηροδρόμου, ή την κατασκευή των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων, της Αττικής Οδού κλπ. Κατά την περίοδο 2001-2004 ο κατασκευαστικός οργανισμός λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων έφερε σε μία σχετικά δεύτερη μοίρα τα έργα κοινής ωφελείας, τα οποία δεν αναφέρονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, παρά μόνο περιστασιακά.

Κλείνοντας τη γενική παρουσίαση των έργων κοινής ωφελείας, σύμφωνα με τα δεδομένα που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν, και συνεχίζουν και πραγματοποιούνται, στο πλαίσιο της εγκατάστασης του δικτύου αποχέτευσης του Βιολογικού Καθαρισμού στα Μέγαρα (Εικόνα 1). Η πρώτη φάση του έργου, που αφορούσε το σύνολο της πόλης, πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2006-2009 και κάποια από τα δεδομένα των ανασκαφών που διενεργήθηκαν έχουν δημοσιευθεί στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*.⁶⁶ Τα δεδομένα από το συγκεκριμένο έργο αντικατοπτρίζουν με σαφήνεια τον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων που εφαρμόζεται πλέον στα έργα

⁶⁴ Παρλαμά 1992, 21.

⁶⁵ Ζαχαριάδου 1993, 33-34.

⁶⁶ Σβανά 2009· Σβανά – Κατωπόδη 2009· Κατωπόδη 2009.

κοινής ωφελείας. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται δύο κατηγορίες ευρημάτων, οι οχυρώσεις και τα οικιστικά κατάλοιπα, καθώς και μερικά εργαστηριακά κατάλοιπα και αρχαία έργα υποδομής (δρόμοι κλπ.). Περίπου 300 από τις εγγραφές στη βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε για την παρούσα μελέτη αφορούν σε αυτό το έργο. Ο τρόπος διαχείρισης αναφέρεται περιστασιακά και ευκαιριακά δίνοντας μία ασαφή εικόνα. Τα δεδομένα έχουν ομαδοποιηθεί, ενώ είναι σαφές ότι η παρουσίαση των δεδομένων δεν αφορά στο σύνολο των ανασκαφέντων καταλοίπων.

4.3 Τα Δεδομένα της Έρευνας

Περνώντας τώρα στην παρουσίαση των δεδομένων που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, όπως προαναφέρθηκε πραγματοποιήθηκαν 1128 εγγραφές στη Βάση Δεδομένων, οι οποίες είναι προφανές ότι δεν αποτελούν το σύνολο των εκτελεσθέντων σωστικών παρεμβάσεων σε έργα κοινής ωφελείας. Αυτό οφείλεται στην επιλεκτικότητα των αναφορών που δίνονται προς δημοσίευση, που σε πολλές περιπτώσεις σχετίζεται με την επιλογή μεγαλύτερων και σαφέστερων συνόλων, όπως για παράδειγμα τα οικόπεδα. Άλλος ένας λόγος που φαίνεται να επηρεάζει την επιλεκτικότητα στην παρουσίαση των σκαμμάτων αυτών, είναι και η αποσπασματική εικόνα των συγκεκριμένων σκαμμάτων, τα οποία ελλείπει σαφήνειας, αλλά και χρόνου οργάνωσης, καθώς και χώρου στη δημοσίευση, αφήνονται εκτός.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να τονιστεί ότι το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης επικεντρώνεται στον τρόπο αντιμετώπισης και διαχείρισης των σταθερών καταλοίπων, ανεξαρτήτως της σημασίας τους, καθώς στόχος δεν είναι η αξιολόγηση των ίδιων των καταλοίπων, αλλά των πρακτικών που εφαρμόζονται. Άλλωστε, τα κινητά ευρήματα συλλέγονται στο σύνολό τους, οπότε η διαχείρισή τους είναι δεδομένη. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν αφορούν, όπως προαναφέρθηκε, στα έργα κοινής ωφελείας, όπως αυτά ορίστηκαν παραπάνω, και στα αρχαία κατάλοιπα που εντοπίστηκαν σε αυτά. Επιχειρήθηκε η διερεύνηση ύπαρξης ή μη επιλεκτικής διατήρησης αρχαιοτήτων ανάλογα με τη χρονολόγησή τους, ωστόσο κάτι τέτοιο φαίνεται πως δεν ισχύει. Όπως θα διαφανεί παρακάτω, είναι η σημαντικότητα του καταλοίπου, όπως αυτή αξιολογείται από τα αποκαλυφθέντα στοιχεία, σε συνδυασμό με τη σημαντικότητα του υπό εκτέλεση έργου που επηρεάζουν την επιλογή του τρόπου διαχείρισης. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν η κατάσταση διατήρησης των καταλοίπων, καθώς και η επικινδυνότητα και οι συνθήκες

ασφαλείας που σε ορισμένες περιπτώσεις δεν επέτρεψαν ούτε την ολοκλήρωση της έρευνας.

Πιο συγκεκριμένα, από τις 1128 εγγραφές οι 975 (86,4%) αφορούν σε σταθερά κατάλοιπα, οι 117 (10,4%) σε κινητά ευρήματα και οι 36 (3,2%) σε συνύπαρξη σταθερών καταλοίπων και κινητών ευρημάτων. Από τις εγγραφές που αφορούν σε σταθερά κατάλοιπα (συνολικά 1011) μόνο σε 167 περιπτώσεις γίνεται αναφορά του τρόπου διαχείρισης των καταλοίπων, σε ένα ποσοστό δηλαδή 16,5%. Στα σταθερά κατάλοιπα εντάσσονται και οι τάφοι και τα οργανωμένα νεκροταφεία, των οποίων η διαχείριση αναφέρεται σπάνια, κυρίως αν αφορά σε ταφικό περίβολο και σε δύο περιπτώσεις διατήρηση κατά χώραν και σε κατάχωση σαρκοφάγου, αφού συνήθως οι τάφοι ανασκάπτονται, αποτυπώνονται, και αποδομούνται μετά την περισυλλογή των κτερισμάτων και των οστεϊκών καταλοίπων.

Όσον αφορά τα είδη των σταθερών καταλοίπων, 304 εγγραφές αφορούν σε ταφές/νεκροταφεία, 493 εγγραφές σε οικιστικά κατάλοιπα, κατασκευές, σιρούς, λουτρά και άλλα, απροσδιόριστης χρήσης, κατάλοιπα, 119 σε δημόσια κτίσματα ή έργα υποδομής όπως δρόμοι, λιμάνια, νεώσοικοι, αναλημματικοί τοίχοι, γέφυρες κλπ., 207 σε υδρευτικές ή αποχετευτικές κατασκευές, αγωγούς, δεξαμενές και πηγάδια, 37 σε οχυρωματικά έργα, προτείχισμα, τείχος, πύργους, τάφρους κλπ., και 29 σε εργαστηριακά κατάλοιπα και λατομεία.

Ακόμη, όσον αφορά τον τρόπο αποκάλυψης των καταλοίπων, μόνο σε 31 περιπτώσεις γίνεται σαφής αναφορά σε μερική καταστροφή κατά την εκσκαφή, ενώ σε 8 για ολική, αν και δεν λείπουν οι περιπτώσεις που στην περιγραφή αναφέρεται ότι η παρατήρηση των καταλοίπων γίνεται στην παρειά της τάφρου. Δεδομένου, ωστόσο, ότι αυτή η παρατήρηση δεν είναι βέβαιο ότι υπονοεί καταστροφή κατά την εκσκαφή, οι αναφορές αυτές δεν περιλήφθηκαν στη συγκεκριμένη κατηγορία λόγω ασάφειας.

Επίσης, υπάρχουν 18 εγγραφές στις οποίες αναφέρεται ότι δεν πραγματοποιήθηκαν έρευνες για τεχνικούς λόγους ή για λόγους ασφαλείας, ενώ σε 31 περιπτώσεις πραγματοποιήθηκε μερική έρευνα.

Περνώντας τώρα στους τρόπους διαχείρισης, πρέπει να αναφερθεί ότι σε σκάμματα που αποτελούν μία εγγραφή μπορεί να έχουν έρθει στο φως διάφορα κατάλοιπα, τα οποία είχαν διαφορετική διαχείριση. Σε αυτές τις περιπτώσεις μπορεί να υπάρχει διπλή καταχώριση στον τρόπο διαχείρισης. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται 95 περιπτώσεις διατήρησης των καταλοίπων σε κατάχωση, 12 διάτρησης των καταλοίπων για να διέλθει ο αγωγός μέσα από αυτά, 17 περιπτώσεις με μερική αποδόμηση και 46 αναφορές σε ολική αποδόμηση. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν τρεις περιπτώσεις εύρεσης ψηφιδωτών δαπέδων τα οποία αποκολλήθηκαν, 15 περιπτώσεις που έγινε αλλαγή όδευσης του υπό εγκατάσταση δικτύου, μία περίπτωση διακοπής του έργου και μία περίπτωση απαγόρευσης διέλευσης στη συγκεκριμένη οδό του δικτύου. Επίσης, σε μερικές περιπτώσεις πραγματοποιείται μερική αποδόμηση στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας για την σαφέστερη κατανόηση των υποκείμενων καταλοίπων. Τέλος, αναφέρονται τέσσερις περιπτώσεις ανάδειξης των αρχαίων λειψάνων.

Επιπροσθέτως, σε 30 περιπτώσεις παρατηρούνται παραβιάσεις ή καταστροφές των καταλοίπων, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί κατά την εγκατάσταση δικτύων κοινής ωφελείας στο παρελθόν. Αυτές οι παρατηρήσεις επιβεβαιώνουν σε μεγάλο βαθμό το συμπέρασμα ότι σε μεγάλο βαθμό, κατά τη διάρκεια εγκατάστασης δικτύων γινόταν καταστροφή/αποδόμηση των καταλοίπων. Το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι κατά πόσο οι αρχαιότητες που έχουν καταστραφεί είναι και τεκμηριωμένες.

4.4 Παραδείγματα Διαχείρισης Αρχαιοτήτων

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα περιπτώσεων, για να γίνει σαφής τόσο ο τρόπος παρουσίασης όσο και διαχείρισης των καταλοίπων στο υπό εξέταση χρονικό διάστημα.

Το πρώτο εύρημα σε έργο υποδομής που αναφέρεται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* είναι ένα τμήμα του Θεμιστόκλειου (:) τείχους με επεμβάσεις της εποχής του Βαλεριανού που εντοπίστηκε κατά τις εργασίες εγκατάστασης αγωγών ύδρευσης της Ούλεν το 1930 στην περιοχή του Διπύλου στην Αθήνα. Το αποκαλυφθέν τμήμα αποδομήθηκε, αφού αποκολλήθηκαν τα εντοιχισμένα επιτύμβια ανάγλυφα.⁶⁷ Γενικά δεν φαίνεται να υπήρχε συστηματική επίβλεψη.

⁶⁷ Κυπαρίσσης 1927-1928, 56-59.

Αποδόμηση τοίχου με περισυλλογή γλυπτών εφαρμόστηκε και στην περίπτωση του ρωμαϊκού τοίχου που εντοπίστηκε στη συμβολή των οδών Σοφοκλέους και Αιόλου στην Αθήνα, κατά τη διάνοιξη ορύγματος για την κατασκευή φρεατίου του ΟΤΕ. Ο τοίχος περιείχε εντοιχισμένα αρκετά γλυπτά της κλασικής εποχής και αποδομήθηκε από τους εργάτες του έργου, ενώ έγινε περισυλλογή των γλυπτών.⁶⁸

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι αποκολλήσεις ψηφιδωτών. Στα Μέγαρα, βρέθηκε στη συμβολή των οδών Δογάνης και Γρεβενών, σε έργα του Δήμου για την εγκατάσταση δικτύου ύδρευσης, ένα τμήμα χώρου με ψηφιδωτό δάπεδο της ελληνιστικής εποχής. Το δάπεδο αποκολλήθηκε.⁶⁹ Τμήμα ψηφιδωτού αποκολλήθηκε και κατά τις εργασίες του δικτύου αποχέτευσης επί της Λεωφόρου Συγγρού 18 στην Αθήνα, το 1970.⁷⁰

Συνεχίζοντας με τα παραδείγματα των διαφόρων τρόπων διαχείρισης των καταλοίπων, η πιο συνήθης πρακτική είναι αυτή της κατάχωσης, η οποία χρησιμοποιείται και σε συνδυασμό με άλλες πρακτικές, όπως η διάτρηση, η υποσκαφή ή η μερική αποδόμηση.

Πηγάδι με πλήρη επένδυση του 4^{ου} αι. π.Χ. που ερευνήθηκε κατά τη διάρκεια εκτέλεσης έργων του ΟΤΕ νοτίως της Αγίας Φωτεινής του Ιλισού στην Αθήνα διατηρήθηκε σε κατάχωση μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας.⁷¹ Έτερο πηγάδι της κλασικής εποχής βρέθηκε κατά τη διάρκεια έργου αποχέτευσης στη συμβολή των οδών Ερεχθείου και Καλλισπέρη στην Αθήνα που καταχώθηκε και διατηρήθηκε κατά χώραν, ενώ οι αγωγοί τοποθετήθηκαν πάνω από αυτό.⁷²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της σπάνιας και ιδιαίτερα αναλυτικής αναφοράς στον τρόπο προστασίας των αρχαίων καταλοίπων που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών εγκατάστασης δικτύου φυσικού αερίου επί της οδού Πανός, στην Αθήνα. Ένα τμήμα πωρολίθου που εντοπίστηκε απομακρύνθηκε από τη θέση του, αλλά αφέθηκε εντός του σκάμματος για να διευκολυνθεί η διέλευση του αγωγού του αερίου, ενώ όσον αφορά τα υπόλοιπα κατάλοιπα, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής

⁶⁸ Γ' Αρχαιολογική Εφορεία 1963, 33.

⁶⁹ Νικοπούλου 1970, 108.

⁷⁰ Αλεξανδρή 1972, 84.

⁷¹ Γ' Αρχαιολογική Εφορεία 1963, 38-39.

⁷² Σταυρόπουλος 1965, 72.

έρευνας έγινε τοπογραφική, φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση τους και στη συνέχεια καλύφθηκαν με φύλλα μολύβδου και επιχώθηκαν με αδρανή υλικά.⁷³

Μία πρακτική που εφαρμόζεται σε έργα, το βάθος των οποίων είναι μεγάλο βάσει προδιαγραφών, όπως η αποχέτευση, το φυσικό αέριο κλπ. είναι η διέλευση του δικτύου με υποσκαφή. Σύμφωνα με αυτή την πρακτική, η οποία έχει καθιερωθεί πλέον όπου είναι εφικτό από τεχνικής άποψης, οι αγωγοί, τα καλώδια και λοιπά διέρχονται κάτω από τα ανασκαφέντα αρχαία κατάλοιπα.

Παραδείγματα της εφαρμογής της πρακτικής αυτής αναφέρονται από το 1991 και εξής. Τμήμα τείχους, διάφορα άλλα οικοδομικά κατάλοιπα και τμήμα δεξαμενής που εντοπίστηκαν στο έργο της αποχέτευσης στη συμβολή των οδών Βούρβαχη και Συγγρού στην Αθήνα διατηρήθηκαν σε κατάχωση και οι αγωγοί τοποθετήθηκαν βαθύτερα.⁷⁴ Τα αποσπασματικά αποκαλυφθέντα θεμέλια τοίχων και οι αγωγοί των ρωμαϊκών χρόνων που εντοπίστηκαν στη συμβολή των οδών Κριεζή και Σαρρή στην Αθήνα δεν κατέστη δυνατό να ερμηνευτούν με σαφήνεια. Παρόλα αυτά, διατηρήθηκαν στο σύνολό τους σε κατάχωση χωρίς να θιγούν, αφού ο αγωγός τοποθετήθηκε σε μεγαλύτερο βάθος.⁷⁵

Με τον ίδιο τρόπο κατασκευάστηκε και ο αγωγός ομβρίων στην Ελευσίνα, στη συμβολή των οδών Δήμητρος και Λαμπράκη, όπου εντοπίστηκε το ρωμαϊκό υδραγωγείο.⁷⁶ Τέλος, επί της οδού Προδίκου, μεταξύ των οδών Λεωνίδου και Κεραμεικού στην Αθήνα, στο έργο της αποχέτευσης, εντοπίστηκαν δύο τοίχοι που ανήκαν σε ταφικό περίβολο. Μετά την αποτύπωση και φωτογράφησή τους, ο αγωγός διήλθε κάτω ακριβώς από την έδραση τους χωρίς να τους θίξει.⁷⁷

Η πρακτική της μερικής αποδόμησης είναι αρκετά διαδεδομένη στα έργα κοινής ωφελείας στα οποία η διαφοροποίηση βάθους δεν είναι εφικτή βάσει προδιαγραφών (π.χ. αποχέτευση, αγωγοί ομβρίων κλπ.). Έτσι, από το τμήμα του τείχους που ήρθε στο φως κατά την εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού στην Καλλιθέα, ΒΔ του σταθμού του ΗΣΑΠ, μετά από απόφαση του ΚΑΣ, απομακρύνθηκαν τρεις σειρές δόμων για να

⁷³ Βασιλοπούλου 2001-2004β, 171-172.

⁷⁴ Χατζηπούλιου 1991, 32.

⁷⁵ Λυγκούρη-Τόλια 1996, 51-52.

⁷⁶ Παπαγγελή 1997, 64-65.

⁷⁷ Λυγκούρη-Τόλια 1998, 71-72.

τοποθετηθεί ο αγωγός, με την προϋπόθεση ότι θα προηγούνταν η προστασία του υπόλοιπου τείχους με αδρανή υλικά.⁷⁸

Στην τάφρο για την αντικατάσταση του αγωγού αποχέτευσης επί της οδού Βιργινίας Μπενάκη 11 στην Αθήνα εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν, τμήμα τοίχου ταφικού περιβόλου, τμήμα δρόμου και τμήμα κτηρίου. Μέρος του πρώτου αποδομήθηκε για την εγκατάσταση του αγωγού.⁷⁹ Ομοίως, τμήμα τοίχου της βυζαντινής περιόδου κατασκευασμένου με αργολιθοδομή, που εντοπίστηκε στο έργο της αποχέτευσης στην περιοχή της Πλάκας στην Αθήνα, αποδομήθηκε μερικώς για τη διέλευση των σωληνώσεων.⁸⁰

Τέλος, κατά την κατασκευή αγωγού ομβρίων στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη, επί της οδού Πειραιώς βρέθηκε και ερευνήθηκε τμήμα του Β σκέλους των Μακρών Τειχών, το οποίο «λόγω της επιτακτικής ανάγκης υλοποίησης του έργου, υπέστη εν μέρει ταπείνωση πριν καταχωσθεί οριστικώς».⁸¹

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η επιλεκτική αποδόμηση των καταλοίπων, όπως στις περιπτώσεις του έργου μετατόπισης του δικτύου του ΟΤΕ λόγω της κατασκευής του υπόγειου χώρου στάθμευσης της Βουλής επί της Λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας και του έργου φυσικού αερίου στην Αθήνα. Στην πρώτη περίπτωση, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, τα σημαντικότερα κατάλοιπα διατηρήθηκαν σε κατάχωση (τείχος, δάπεδα και ένας εκ των αγωγών), ενώ τα υπόλοιπα αποδομήθηκαν προκειμένου να συνεχιστεί το τεχνικό έργο.⁸²

Στη δεύτερη περίπτωση, τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν επί των οδών Άρεως, Επαμεινώνδα και Αιόλου αποδομήθηκαν για να τοποθετηθεί το δίκτυο, ενώ αυτά που βρέθηκαν επί των οδών Δεξίππου και Πανός φωτογραφήθηκαν, αποτυπώθηκαν και διατηρήθηκαν σε κατάχωση, εφόσον δεν εμπόδιζαν τη διέλευση του υπό εγκατάσταση δικτύου.⁸³ Αξίζει να αναφερθεί ότι τα κατάλοιπα που αποδομήθηκαν χρονολογούνταν στη μεσαιωνική και οθωμανική περίοδο.

⁷⁸ Ωναςόγλου 1987, 61.

⁷⁹ Καββαδίας 2000, 73-76.

⁸⁰ Σπετσιέρη-Χωρέμη 2005, 64.

⁸¹ Πετριτάκη 2005, 212-214.

⁸² Ζαχαριάδου 1998, 53-54.

⁸³ Βασιλοπούλου 2001-2004β, 171-172

Άλλη μία μερικώς επεμβατική πρακτική είναι η διάτρηση των καταλοίπων για τη διέλευση του υπό κατασκευή δικτύου και διατήρησης των καταλοίπων σε κατάχωση. Παραδείγματα αυτής της πρακτικής αναφέρονται σε αρκετές περιπτώσεις από το έργο του Βιολογικού καθαρισμού στα Μέγαρα.⁸⁴

Σε ιδιαίτερες περιπτώσεις, η σημασία των καταλοίπων που βρίσκονται οδηγούν στην εφαρμογή πιο αυστηρής προστατευτικής πολιτικής και εφαρμόζεται αλλαγή της όδευσης με ταυτόχρονη, σε ορισμένες περιπτώσεις διατήρηση και ανάδειξη των αρχαίων καταλοίπων.

Η πρώτη αναφορά σε αλλαγή όδευσης υπό κατασκευή δικτύου αφορά σε εύρημα του 1984 στην περιοχή της Βραυρώνας, επί της οδού προς Λούτσα, κατά τη διάρκεια εγκατάστασης δικτύου ύδρευσης. Στο σημείο εντοπίστηκε ο αρχαίος Ιπών, που αποτελούσε ένα από τα κτίσματα του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος.⁸⁵

Η πρώτη περίπτωση, τώρα, ανάδειξης αρχαίων καταλοίπων σε έργο υποδομής που αναφέρεται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* είναι αυτή της εύρεσης τμημάτων του προτειχίσματος του 4^{ου} αι. π.Χ., του πύργου της Ιουστινιάνειας οχύρωσης, ενός αρχαίου δρόμου που διερχόταν εκτός των τειχών, τμήματος ενός αποχετευτικού αγωγού και τμήματος της τάφρου της οχύρωσης του 4^{ου} αι. π.Χ., κατά τη διάρκεια εργασιών πεζοδρόμησης και εγκατάστασης αποχετευτικού αγωγού στη συμβολή των οδών Ηρακλειδών 54 και Ερυσίχθονος στην Αθήνα το 1985. Η Εφορεία σε συνεργασία με τη ΔΕΠΟΣ πραγματοποίησαν αρχιτεκτονική μελέτη, βάσει της οποίας διαμορφώθηκε ο χώρος της ανασκαφής και τα αρχαία κατάλοιπα έμειναν ορατά και επισκέψιμα.⁸⁶ Δεδομένου, βέβαια, ότι στο σημείο ούτως ή άλλως θα διαμορφωνόταν ένας πεζόδρομος, η διατήρηση και ανάδειξη των καταλοίπων δεν δημιούργησε κάποιο κόλλημα στην εκτέλεση του έργου. Οι αρχαιότητες που εντοπίστηκαν και σε άλλα σημεία επί της οδού Ηρακλειδών, οδήγησαν στην αλλαγή όδευσης του αποχετευτικού αγωγού για να διατηρηθούν σε κατάχωση όσες δεν αναδείχθηκαν.⁸⁷

⁸⁴ Κατωπόδη 2009, 127 (Ανώνυμη οδός), 128 (Λυσίου 12-14), 130 (Θερμοπυλών 10/11), 131 (Θερμοπυλών 25), 132 (Θησέως 4-5), 133-134 (Μαυρουκάκη 5-6), 134 (Μαυρουκάκη 11), 141 (Διοκλέους 1-6), 150 (Σαλαμίνος 115-117), 161 (Χρ. Μωραΐτου 47), 168-169 (28^{ης} Οκτωβρίου 46/57).

⁸⁵ Κακαβογιάννη 1984, 45.

⁸⁶ Λυγκούρη-Τόλια 1985, 18-19.

⁸⁷ Λυγκούρη-Τόλια 1985, 19-21.

Επίσης, κατά την εγκατάσταση αγωγού αποχέτευσης, επί της οδού Τσάμη Καρατάσου στην Αθήνα, βρέθηκε και ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα του Κονώνειου τείχους, καθώς και οικοδομικά κατάλοιπα των ρωμαϊκών χρόνων. Για τη διευκόλυνση της έρευνας πραγματοποιήθηκε διαπλάτυνση της τάφρου, όπου ο εργολάβος υποχρεώθηκε σε όδευσης του δικτύου.⁸⁸

Τέλος, τμήμα του Θεμιστόκλειου τείχους ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια εγκατάστασης δικτύου αποχέτευσης στην Αθήνα, επί της οδού Πουλοπούλου, το οποίο διατηρήθηκε ανέπαφο σε κατάχωση και ο αγωγός της αποχέτευσης μετατοπίστηκε και διήλθε βορειότερα.

Όπως έχει προαναφερθεί, η στενότητα των τάφρων που διανοίγονται για την εγκατάσταση των δικτύων κοινής ωφελείας είναι ένα σταθερό εμπόδιο τόσο για τη διερεύνηση των καταλοίπων, όσο και για την κατανόησή τους. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές που γίνονται συχνά στο Αρχαιολογικό Δελτίο γύρω από αυτό το πρόβλημα.

Το νεκροταφείο που εντοπίστηκε στην Αθήνα, επί της οδού Πειραιώς, από την Πλατεία Ελευθερίας (Κουμουνδούρου) έως τη Λαχαναγορά, κατά την εγκατάσταση δικτύου αποχέτευσης δεν ερευνήθηκε επιμελώς («κατέστη σχεδόν αδύνατος η επιμελής διερεύνηση») λόγω της στενότητας και του μεγάλου βάθους της τάφρου.⁸⁹

Στην οδό Λυσικράτους, στην Αθήνα, εντοπίστηκαν εντός της τάφρου για την εγκατάσταση δικτύου αποχέτευσης λείψανα αρχαίων κτισμάτων των ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία, ωστόσο, δεν ερευνήθηκαν λόγω στενότητας της τάφρου⁹⁰, ενώ τα τμήματα του Αδριάνειου Γυμνασίου του ερευνήθηκαν με δυσκολία, λόγω του στενού χώρου και των σαθρών επιχώσεων.⁹¹

Κατά την εκτέλεση έργων ΔΕΗ στην Ελευσίνα, στη συμβολή των οδών Κανελλοπούλου και Σαλαμίνας, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη και τοίχοι, που επισημάνθηκαν και αποτυπώθηκαν, αλλά δεν ερευνήθηκαν για τεχνικούς λόγους.⁹² Τέλος, κατά το έργο

⁸⁸ Λυγκούρη-Τόλια 1992, 26-29.

⁸⁹ Πλάτων 1961-1962, 22-23.

⁹⁰ Γ' Αρχαιολογική Εφορεία 1963, 37.

⁹¹ Χατζηπούλιου 1991, 32-33.

⁹² Πρέκα 1983, 27.

εγκατάστασης δικτύου φυσικού αερίου στην Ελευσίνα, το πλάτος της τάφρου, το οποίο δεν ξεπερνούσε το 0,80 μ. «καθιστούσε την έρευνα εξαιρετικά αποσπασματική και τη συναγωγή συμπερασμάτων δυσχερή».⁹³

Ένα στοιχείο, τώρα, που μας παρέχουν οι νεότερες αναφορές εργασιών σε δίκτυα κοινής ωφελείας είναι ο εντοπισμός των τρόπων διαχείρισης των αρχαιοτήτων από τη διέλευση παλαιότερων δικτύων που έχουν προκαλέσει φθορές ή έχουν αποδομήσει πλήρως τα κατάλοιπα.

Στην περιοχή Φιλοπάππου, επί της οδού Γαριβάλδη 28, βρέθηκε κατά την εγκατάσταση δικτύου αποχέτευσης κτίσμα που χρονολογείται στην Πρωτοελλαδική Εποχή, επάνω στο οποίο υπήρχε τάφος με πέντε πρωτογεωμετρικές ταφές. Στο σημείο, ωστόσο, δεν κατέστη δυνατή η περαιτέρω διερεύνηση γιατί υπήρχε διασταύρωση υφιστάμενων αγωγών που είχαν καταστρέψει το κτίσμα.⁹⁴

Στην Αθήνα, στη συμβολή των οδών Παρθενώνος και Τσάμη Καρατάσου, εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια έργων αποχέτευσης το προτείχισμα με ενσωματωμένο αγωγό και το τείχος του 4^{ου} αι. π.Χ. Το τείχος ήταν ήδη κατεστραμμένο, ενώ η ανασκαφή για τεχνικούς λόγους δεν προχώρησε σε βάθος.⁹⁵

Κατά τη διάρκεια εγκατάστασης δικτύου αποχέτευσης επί της οδού Ακάμαντος, μεταξύ των οδών Αποστόλου Παύλου και Πυγμαλίωνος στην Αθήνα, εντοπίστηκε μεταξύ άλλων ένας ογκώδης τοίχος και ένας αγωγός, είχαν καταστραφεί στον άξονα της οδού, γεγονός που υποδεικνύει ότι είχε εντοπιστεί κατά την εγκατάσταση δικτύων κοινής ωφελείας και στο παρελθόν.⁹⁶

Επί της οδού Λεωκορίου στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια έργων του Δήμου για την εγκατάσταση δικτύου αποχέτευσης, εντοπίστηκε ο αναλημματικός τοίχος του δρόμου που οδηγούσε στον βωμό των Δώδεκα Θεών. Λόγω του ότι το βόρειο και νότιο άκρο του

⁹³ Παπαγγελή 1999, 90.

⁹⁴ Γ' Αρχαιολογική Εφορεία 1963, 41.

⁹⁵ Αλεξανδρή 1972β, 132.

⁹⁶ Ηλιόπουλος 2001-2004β, 225.

ήταν ήδη κατεστραμμένα από τη διέλευση στον χώρο άλλων δικτύων κοινής ωφελείας, αποφασίστηκε η διάλυσή του προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες του Δήμου.⁹⁷

Τέλος, ύπαρξη παλαιότερων επεμβάσεων από τη διέλευση δικτύων κοινής ωφελείας παρατηρήθηκαν και στο τμήμα του τείχους με ημικυκλικό πύργο που εντοπίστηκε στο έργο του Βιολογικού Καθαρισμού στα Μέγαρα, στη συμβολή των οδών Τσεκέ και Σηλυβρίας.⁹⁸

Κλείνοντας την παράθεση παραδειγμάτων, υπάρχουν δύο ιδιαίζουσες περιπτώσεις που χρήζουν αναφοράς, παρόλο που σχετίζονται κυρίως με κινητά ευρήματα. Και στις δύο περιπτώσεις η ενημέρωση της αρχαιολογικής υπηρεσίας έγινε εκ των υστέρων.

Στην πρώτη περίπτωση, κατά την τοποθέτηση καλωδίων του ΟΤΕ το 1963 στην πόλη του Λαυρίου, ο εργολάβος βρήκε έναν άβαφο αμφορέα που περιέχει 16 χάλκινα νομίσματα και το παρέδωσε στην αρμόδια υπηρεσία.⁹⁹

Στη δεύτερη περίπτωση, κατά την εγκατάσταση νέου δικτύου ύδρευσης το 1964 στην περιοχή των Αμπελοκήπων, επί της οδού Παναγή Κυριακού, πλησίον της ανατολικής πλευράς του γηπέδου του Παναθηναϊκού, εντοπίστηκε αποθήκη με τα χάλκινα αγαλμάτια. Στις εργασίες δεν υπήρχε επίβλεψη, τα αγαλμάτια βρέθηκαν από τους εργάτες της κατασκευάστριας εταιρείας και μέσω της αστυνομίας ειδοποιήθηκε η υπηρεσία, η οποία προχώρησε σε εκτεταμένη ανασκαφή. Στο σημείο βρέθηκαν 18 χάλκινα αγαλμάτια της εποχής του Αδριανού, αντίγραφα αγαλμάτων μεγάλου μεγέθους της κλασικής εποχής, ένας σιρός με 66 λύχνους, ένα κατεστραμμένο κτίσμα και ένας πήλινος υδρευτικός αγωγός.¹⁰⁰ Τα αγαλμάτια εκτίθενται στην αίθουσα των Χαλκών στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

⁹⁷ Κοκκολιού 2006, 99-100.

⁹⁸ Σβανά 2009, 124.

⁹⁹ Καλλιπολίτης 1964, 73.

¹⁰⁰ Σταυρόπουλος 1965, 103-107.

4.5 Συμπεράσματα της Ανάλυσης των Ανασκαφικών Δεδομένων

Μετά την παρουσίαση των παραπάνω δεδομένων, μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων που έχουν έρθει στο φως κατά την εκτέλεση έργων κοινής ωφελείας εντός του νομού Αττικής τον τελευταίο περίπου έναν αιώνα.

Πρώτον, κατά το πρώτο και πλέον μισό του 20^{ου} αιώνα τα «μικρά» έργα δεν επιβλέπονταν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενώ μόνο τυχαία γινόταν περισυλλογή κινητών ευρημάτων. Ακόμα και μετά τη συστηματοποίηση της επίβλεψης των εκσκαφικών εργασιών και της διενέργειας σωστικών ανασκαφών, ο τρόπος διαχείρισης των σταθερών καταλοίπων αναφέρεται σε σπάνιες περιπτώσεις, ενώ θεωρείται δεδομένη η καταστροφή ή η αποδόμησή τους κατά την εκτέλεση των έργων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η πρώτη φορά που αναφέρεται αλλαγή όδευσης του υπό κατασκευή δικτύου σε έργο κοινής ωφελείας είναι το 1984¹⁰¹, ενώ το 1985 αναφέρεται για πρώτη φορά η ανάδειξη αρχαίων καταλοίπων σε «μικρό» έργο υποδομής.¹⁰²

Αυτό που σταδιακά καθιερώνεται από τη δεκαετία του 1960 και εξής είναι η συστηματική επίβλεψη και όσο το δυνατόν καλύτερη ανασκαφική διερεύνηση των καταλοίπων, για να εξαχθούν όσα περισσότερα δεδομένα γίνεται, όπως και να πραγματοποιηθεί η πληρέστερη δυνατή καταγραφή και τεκμηρίωση των αποκαλυφθέντων καταλοίπων, που θα βοηθήσουν στην αποκατάσταση της εικόνας του παρελθόντος, ακόμα και σε περιπτώσεις που η μερική ή η ολική καταστροφή του ευρήματος είναι αναπόφευκτη. Στόχος των εκτεταμένων ανασκαφικών εργασιών είναι η εξεύρεση των καλύτερων δυνατών λύσεων για τη συνύπαρξη των αρχαιοτήτων με τις προς εγκατάσταση υποδομές.

Στο πλαίσιο αυτό καθιερώνονται πλέον πρακτικές όπως η εγκατάσταση των δικτύων με υποσκαφή (διέλευση του υπό εγκατάσταση δικτύου κάτω από τα αρχαία κατάλοιπα), η διάτρηση (η οποία αποτελεί μερική αποδόμηση των καταλοίπων και το δίκτυο διέρχεται

¹⁰¹ Κακαβογιάννη 1984, 45.

¹⁰² Λυγκούρη-Τόλια 1985, 18-19.

διαμέσου αυτών) και η μερική αποδόμηση. Η πιο ασφαλής για τα κατάλοιπα μέθοδος είναι αυτή της κατάχωσης, της κάλυψης του καταλοίπου με γεωύφασμα ή κάποιο άλλο υλικό το οποίο δεν αποσυντίθεται εύκολα, η χρήση αδρανών υλικών για το γέμισμα της τάφρου (τα οποία θα αποσβέσουν τις δονήσεις από τη διέλευση των οχημάτων στο οδικό δίκτυο, ενώ ταυτοχρόνως θα αποτελέσουν και προειδοποιητική ένδειξη για την αποφυγή καταστροφής σε μελλοντική εκ νέου διάνοιξη σκάμματος) και η διέλευση του υπό κατασκευή δικτύου επάνω από τα κατάλοιπα.

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης που παρέχεται δεν είναι εφικτό να εξαχθούν με ασφάλεια συμπεράσματα για τον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες που η ευαισθητοποίηση για τη διατήρηση και όχι μόνο για την καταγραφή των ευρημάτων έχει ενταθεί λόγω της καλύτερης κατανόησης των συνεπειών που αυτή έχει. Αυτή η ελλιπής πληροφόρηση καταδεικνύει και την ήσσονα σημασία που δίδεται στο θέμα της διαχείρισης, αφού δεν γίνεται καν αναφορά σε αυτό που πιθανότατα θα αποτελέσει τη μοναδική δημοσίευση για τα αποσπασματικά αυτά ευρήματα, τα οποία ωστόσο, όπως έχει αποδειχθεί, με την πάροδο του χρόνου, μπορούν δυνητικά να μας προσφέρουν μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

Κεφάλαιο 5

Προβλήματα και Προκλήσεις

Μετά την παρουσίαση και ανάλυση των δημοσιευμένων παραδειγμάτων που μελετήθηκαν και μέσα από τα συμπεράσματα που εξήχθησαν, στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται τα προβλήματα και οι προκλήσεις στη διαχείριση των αρχαίων καταλοίπων στα έργα κοινής ωφελείας.

Βάση για τη σωστή διαχείριση των αρχαιολογικών καταλοίπων που έρχονται στο φως κατά την εκτέλεση έργων υποδομής γενικότερα και έργων κοινής ωφελείας ειδικότερα είναι η συστηματική επίβλεψη και η αρραγής συνεργασία μεταξύ των εκπροσώπων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των κατασκευαστικών εταιρειών. Η καταστροφή των αρχαιολογικών καταλοίπων λόγω άγνοιας¹⁰³ ή ακόμα και δόλου από πλευράς των κατασκευαστικών εταιρειών είναι αποτέλεσμα μια διαχρονικής παθογένειας, η οποία όμως δεν επιχωριάζει μόνο στην Ελλάδα. Οι ταχείς ρυθμοί ανάπτυξης, τα πιεστικά χρονοδιαγράμματα για την παράδοση των έργων, οι δύσκολες συνθήκες εκτέλεσής τους (εργασίες σε πολυσύχναστους δρόμους ή κατά τη διάρκεια της νύχτας) αποτελούν πρόσθετους παράγοντες για την αντιμετώπιση των αρχαιοτήτων ως μεγάλων εμποδίων. Η αποσπασματικότητα της εικόνας των καταλοίπων αυτών, η ελλιπής ή η κακή ενημέρωση των συμβαλλόμενων στο έργο μερών και η έλλειψη συνείδησης της αξίας των καταλοίπων αυτών οδηγούν στην υποτίμησή τους και στην καταστροφή τους.

Από την άλλη πλευρά, ο τρόπος εκτέλεσης των έργων, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και οι δυσκολίες που παρουσιάζονται σε σχέση με τον τρόπο εύρεσης (στενά χαντάκια, επικινδυνότητα περιβάλλοντος χώρου, αφού τα σκάμματα διανοίγονται στην

¹⁰³ Πούλιος κ.ά. 2015, 35.

πλειονότητά τους στο οδόστρωμα και σε ορισμένες περιπτώσεις στο πεζοδρόμιο, επικινδυνότητα εντός των ορυγμάτων λόγω ασταθών πρανών κλπ.) οδηγούν σε βιαστική έρευνα που δυνητικά θα επηρεάσει και την απόφαση για τον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων. Η αποσπασματικότητα της εικόνας και η αδυναμία, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, της διεύρυνσης της έρευνας αποτελούν δύο από τα σημαντικότερα πρακτικά προβλήματα στη διαχείριση.

Άλλο ένα πρόβλημα στον τρόπο διαχείρισης των καταλοίπων αποτελεί η ασάφεια της νομοθεσίας. Το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, όπως προαναφέρθηκε, είναι επαρκές, έως και χαώδες, λόγω των πολλών διατάξεων που περιλαμβάνονται σε άλλους νόμους. Για παράδειγμα, υπάρχει θεσμικό πλαίσιο για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας¹⁰⁴ που προβλέπει τους τρόπους διαχείρισης, όπως επίσης και για τα δίκτυα τηλεφωνίας, οπτικών ινών και φυσικού αερίου.¹⁰⁵ Όλοι οι νόμοι προβλέπουν τις διαδικασίες που πρέπει να ακολουθηθούν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την εκτέλεση του έργου. Πουθενά, όμως, δεν έχουν τεθεί ακριβώς προσδιορισμένα κριτήρια για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με τη διατήρηση των καταλοίπων. Όπως τονίζει και ο Πούλιος, η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν περιορίζεται στην οικονομική διαχείριση των μνημείων. Πρέπει να περιλαμβάνει την ανασκαφή, την πλήρη καταγραφή, τεκμηρίωση, αποτύπωση και ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων.¹⁰⁶ Το σημαντικότερο όλων, βέβαια, είναι να καταστεί δυνατή η διάσωση των αρχαίων καταλοίπων και εν συνεχεία, όπου είναι εφικτό, η ανάδειξη τους.

Όπως τονίστηκε στη Σύμβαση του Λονδίνου¹⁰⁷ και υπερθεματίστηκε και στη Σύμβαση της Βαλέτας¹⁰⁸, πρέπει να δημιουργηθούν σωστές βάσεις στην ίδια την κοινωνία μέσω εκπαιδευτικών μέσων για να αναπτυχθεί η συνείδηση της αξίας των αρχαιολογικών καταλοίπων. Μίας αξίας που δεν είναι μόνο αρχαιολογική, αλλά ουσιαστικά αντικατοπτρίζει την ιστορία, τον πολιτισμό, την ίδια την ταυτότητα αυτής της κοινωνίας.

¹⁰⁴ Πούλιος κ.ά. 2015, 146-149.

¹⁰⁵ Ν. 4463/2017 (ΦΕΚ 42/Α/30-3-2017).

¹⁰⁶ Πούλιος κ.ά. 2015, 35.

¹⁰⁷<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680072318>.

¹⁰⁸<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd25>.

Πρέπει να γίνει κατανοητό σε όλο του το εύρος το γεγονός ότι η διάσωση και η διατήρηση αυτών των καταλοίπων αποτελεί ηθικό χρέος προς τις επόμενες γενιές.¹⁰⁹

Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και ότι η μερική ή ολική αποδόμηση αρχαίων καταλοίπων εντός των στενών ορίων μία τάφρου ή ακόμη και ενός οικοπέδου αποτρέπει κάθε μελλοντική δυνατότητα ανάδειξης του αρχαίου καταλοίπου ως σύνολο, ακόμα κι αν δυνητικά προσφερόταν από όλους τους υπόλοιπους παράγοντες μία τέτοια δυνατότητα. Όπως τονίζει ο Παπαπετρόπουλος, η πληρέστερη πληροφόρηση προέρχεται από το κατά χώραν διατηρημένο κατάλοιπο.¹¹⁰ Οποιαδήποτε φθορά ή καταστροφή στα αρχαία κατάλοιπα είναι ουσιαστικά μη αναστρέψιμη, ενώ από την άλλη πλευρά η προβλεπόμενη βιωσιμότητα των έργων είναι πολύ μικρή.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι τα έργα κοινής ωφελείας προκαλούν δυνητικά μεγαλύτερες φθορές εξαιτίας της αποσπασματικής τους εικόνας και των πιεστικών συνθηκών εκτέλεσης. Στον αντίποδα, κατά την εκτέλεση των «μεγάλων» έργων υποδομής, λόγω των σχεδιασμών των έργων που προηγούνται της εκτέλεσής τους, καθώς και της δυσκολίας που υπάρχει στην αλλαγή της μελέτης, τα κατάλοιπα να μην κινδυνεύουν περισσότερο, αλλά λόγω της έκτασης αποκάλυψής τους προσφέρουν πολύ περισσότερες δυνατότητες για εναλλακτικές μεθόδους διαχείρισης (απόσπαση και μετακίνηση σε άλλο σημείο, μεγαλύτερες επεμβάσεις στο κατασκευαστικό μέρος του έργου κλπ.).

¹⁰⁹ Βλ. για παράδειγμα, Πούλιος κ.ά. 2015, 144-146, όπου η ευαισθητοποίηση των απλών πολιτών και της τοπικής κοινωνίας ήταν αυτή που εν τέλει προστάτευσε τα μνημεία από τη φθορά και την καταστροφή.

¹¹⁰ Παπαπετρόπουλος 2017, 42.

Κεφάλαιο 6

Επίλογος

Στην παρούσα μεταπτυχιακή εργασία επιχειρήθηκε η παρουσίαση της αντιμετώπισης των «μικρών» έργων υποδομής, των λεγόμενων έργων κοινής ωφελείας, και του τρόπου διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων που έρχονται στο φως κατά την εκτέλεσή τους. Αρχικά δόθηκε ο ορισμός των έργων υποδομής γενικότερα και επεξηγήθηκε ο διαχωρισμός μεταξύ «μεγάλων» και «μικρών» έργων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η παράθεση και ο σχολιασμός του παρελθόντος και κείμενου θεσμικού πλαισίου του Ελληνικού Κράτους που αφορά στην προστασία και διαχείριση των αρχαίων καταλοίπων που εντοπίζονται σε έργα υποδομής. Ακολουθεί η παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, όπως αυτά δημοσιεύονται στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*. Εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης στο πλαίσιο μίας μεταπτυχιακής εργασίας, επιλέχθηκε η μελέτη μόνο των έργων που έχουν πραγματοποιηθεί στον νομό Αττικής. Μέσα από αυτή την ανάλυση επιχειρήθηκε η διαγραφή των πρακτικών που εφαρμόστηκαν από το 1916 έως το 2015 στα έργα κοινής ωφελείας και τις αρχαιότητες που εντοπίζονται σε αυτά. Τέλος, στην τελευταία ενότητα παρουσιάστηκαν τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται κατά την εκτέλεση των έργων κοινής ωφελείας, καθώς και προτάσεις για τη διαμόρφωση μίας διευρυμένης πολιτικής διαχείρισης των καταλοίπων, ενθαρρύνοντας την ανάδειξή τους, αλλά και την επικοινωνία αυτής της πολιτικής με το ευρύτερο κοινό.

Στο πέρασμα ενός αιώνα η αντιμετώπιση των αρχαίων καταλοίπων και η διαχείρισή τους έχει αλλάξει σημαντικά. Σε μεγάλο βαθμό αυτή η αλλαγή οφείλεται στην καλύτερη κατανόησή τους, αλλά και στην αλλαγή του τρόπου σκέψης και μελέτης. Το παράδειγμα των έργων κοινής ωφελείας, που χαρακτηρίζονται από την αποσπασματικότητα των καταλοίπων που αποκαλύπτονται και ταυτοχρόνως αποτελούν έργα των οποίων η ολοκλήρωση κρίνεται μείζονος σημασίας, αντικατοπτρίζει με ενάργεια τόσο τις

δυσκολίες εκτέλεσης των έργων και προστασίας της αρχαιολογικής κληρονομιάς για τις μελλοντικές γενιές, όσο και την ανάγκη εξεύρεσης μίας πολιτικής που θα μπορεί να κάνει τις δύο αυτές πτυχές να συνυπάρξουν. Τα έργα αυτά καταδεικνύουν την ανάγκη δημιουργίας μίας πολιτικής διαχείρισης των αρχαιολογικών καταλοίπων για να μπορέσουν να καταστούν κληρονομιά για τις μελλοντικές γενιές, χωρίς ταυτοχρόνως να υπονομεύεται η εύρυθμη λειτουργία των δικτύων και η ομαλή καθημερινότητα των πολιτών.

Οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας διαπιστώθηκαν κυρίως στην ελλιπή αναφορά του τρόπου διαχείρισης των καταλοίπων, γεγονός που κατέστησε την εξαγωγή ασφαλών στατιστικών δεδομένων αδύνατη. Ένας επιπλέον περιορισμός εντοπίζεται και στην επιλεκτική αναφορά των ανασκαφών που διεξάγονται σε βάρος των έργων κοινής ωφελείας. Η διαχείριση των αρχαιοτήτων σε έργα κοινής ωφελείας είναι ένα δύσκολο έργο, καθώς η αναγκαιότητά τους είναι θεσμικά προασπισμένη εις βάρος της πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι προσπάθειες ωστόσο της αρχαιολογικής υπηρεσίας να αντισταθμίσουν αυτή την πρακτική πρέπει να αποτυπώνονται μέσα από τη δημοσίευση των δεδομένων, ανεξαρτήτως της αποσπασματικότητας των ευρημάτων και της ασαφούς ερμηνείας τους.

Το θέμα των έργων υποδομής απασχολεί συστηματικά την αρχαιολογική κοινότητα τις τελευταίες δεκαετίες, όπως μπορεί να γίνει κατανοητό και από τη δημιουργία ειδικών τμημάτων στο Υπουργείο Πολιτισμού για την επίβλεψη και καλύτερη εφαρμογή τους. Στο πλαίσιο μίας μελλοντικής επέκτασης της έρευνας γύρω από τη διαχείριση των αρχαιολογικών καταλοίπων που έρχονται στο φως κατά την εκτέλεση έργων υποδομής, «μικρών» και «μεγάλων», κρίνεται σκόπιμη η συμπερίληψη περισσότερων παραδειγμάτων και από άλλες περιοχές, πέραν της Αττικής. Επίσης, θεωρείται αναγκαία και η επέκταση στην αναζήτηση των πληροφοριών και σε άλλες βιβλιογραφικές πηγές, καθώς, όπως παρατηρήθηκε κατά τη μελέτη των εκθέσεων στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, πολλοί ανασκαφείς επιλέγουν να μην συμπεριλάβουν τα έργα αυτά στις αναφορές τους, είτε λόγω διαφορετικού ενδιαφέροντος για τα ευρήματα και άρα επιθυμίας τους να τα παρουσιάσουν σε συνέδρια κλπ., είτε λόγω του υπερβολικού όγκου δεδομένων και της αδυναμίας έγκαιρης οργάνωσης του υλικού εξαιτίας άλλων υποχρεώσεων, που οδηγεί στη μη συμπερίληψή τους στις εν λόγω δημοσιεύσεις.

Επίσης, τα τελευταία χρόνια η διαχείριση των καταλοίπων σε έργα υποδομών έχει τραβήξει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και στο εξωτερικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σειρά δημοσιεύσεων του European Archaeological Council¹¹¹ που περιλαμβάνουν δημοσιεύσεις για τον τρόπο εντοπισμού, έρευνας και διαχείρισης των αρχαίων καταλοίπων σε έργα υποδομών και κατασκευαστικά έργα σε όλη την Ευρώπη. Στο ίδιο πλαίσιο θα ήταν ενδιαφέρουσα και μία διερεύνηση της εκάστοτε κρατικής πολιτικής που εφαρμόζεται. Παρόλο που η πλειονότητα των Ευρωπαϊκών Χωρών υπογράφουν τις Ευρωπαϊκές και Διεθνείς Συμβάσεις, όπως του Παρισιού, του Λονδίνου ή της Βαλέτας, ο τρόπος ενσωμάτωσής τους στις κρατικές νομοθεσίες, αλλά και ο τρόπος εφαρμογής τους δεν είναι παντού ο ίδιος.

Τα αρχαία κατάλοιπα, όποιο κι αν είναι το εύρος αποκάλυψής τους, είναι φορείς μία ιστορίας. Η τμηματική καταστροφή της για την εγκατάσταση δικτύων κοινής ωφελείας αποτελεί σε μεγάλο βαθμό και καταστροφή ενός τμήματος της μαρτυρίας που αυτό το κατάλοιπο έφερε. Η εκτέλεση έργων υποδομής και έργων κοινής ωφελείας έχουν ως στόχο τους τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών και της κοινωνίας. Αυτός είναι και ο στόχος της προστασίας και ανάδειξης των αρχαίων καταλοίπων: η βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσα από τη διατήρηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στόχος, λοιπόν, θα πρέπει να είναι η συνύπαρξη των σύγχρονων υποδομών με τα αρχαία κατάλοιπα και η ταυτόχρονη ανάδειξη όχι μόνο των καταλοίπων αλλά και αυτής της συνύπαρξης.

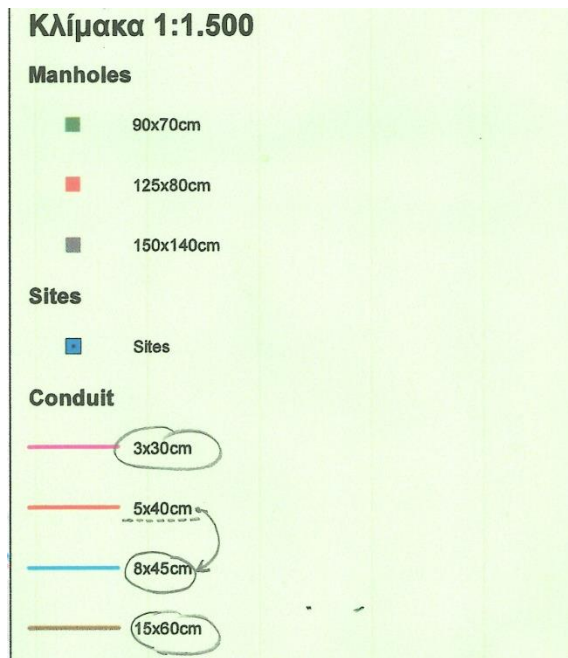
¹¹¹ <https://www.europae-archaeologiae-consilium.org/eac-occasional-papers>.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

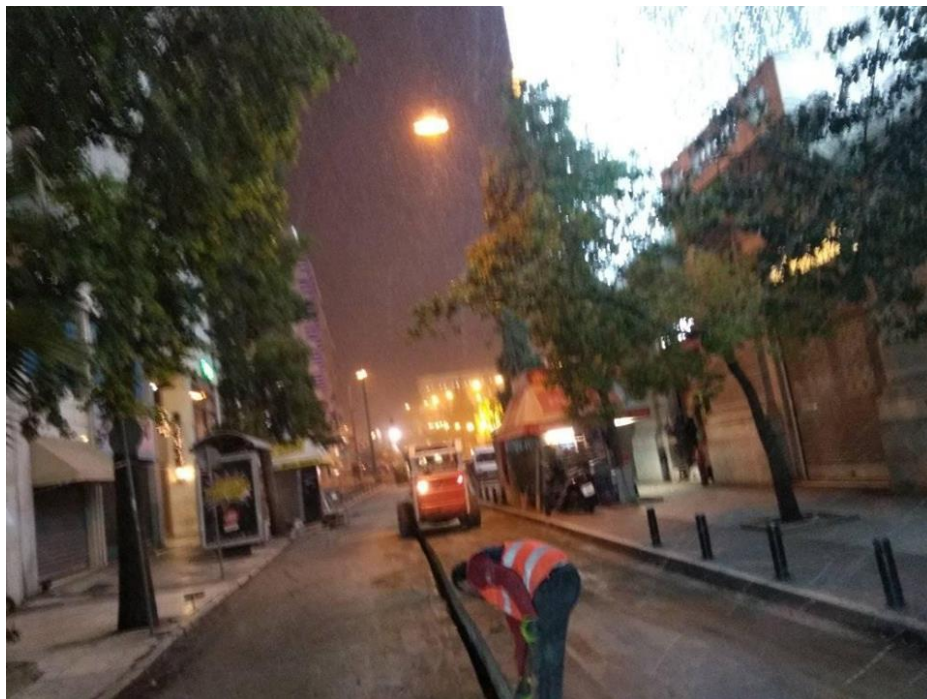
Εικόνες

Εικόνα 1. Εκτέλεση ανασκαφικών εργασιών στο πλαίσιο του έργου Β' φάση Βιολογικού Καθαρισμού Μεγάρων [πηγή: σελίδα Facebook Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγάρων].

Εικόνα 2. Απόσπασμα υπομνήματος με τις διαστάσεις των τάφρων και των φρεατίων στο έργο εγκατάστασης δικτύου οπτικών ινών της Wind στο κέντρο της Αθήνας.

Εικόνα 3. Εκτέλεση εργασιών στο πλαίσιο του έργου NGA Wind (εγκατάσταση οπτικών ινών, μικροτάφρος διαστάσεων 0,15 X 0,60 μ.), Σύνταγμα [πηγή: προσωπικό αρχείο].

Εικόνα 4. Εκτέλεση εργασιών στο πλαίσιο του έργου NGA Wind (εγκατάσταση οπτικών ινών, μικροτάφρος διαστάσεων 0,15 X 0,60 μ.), Σύνταγμα [πηγή: προσωπικό αρχείο].

Πίνακας1	
Χρονο λογία	
Περιο χή	
Είδος	
Χρονο λόγησ η	
Τρόπο ς διαχεί ρισης	
Σχολια σμός	
Βιβλιο γραφή	
Είδος έργου	

Εικόνα 5. Τα πεδία της Βάσης Δεδομένων.

Πίνακας1	
Ανάγκη	591
Χρονο λογία	2004
Περιο χή	Αθήνα - Αιόλου (Α πεζοδρόμιο)
Είδος	δύο τοιχάρια
Χρονο λόγησ η	μεσαιωνικά
Τρόπο ς διαχεί ρισης	Τα οικοδομικά λείψανα, που βρέθηκαν στις οδούς Άρεως, Επαμεινώνδα και Αιόλου αποξηλώθηκαν για την τοποθέτηση του δικτύου των αγωγών φυσικού αερίου
Σχολια σμός	
Βιβλιο γραφή	ΑΔ 56-59 (2001-2004), 171-172
Είδος έργου	ΔΕΦΑ

Εγγραφή: Μ 591 από 1128

Εικόνα 6. Παράδειγμα συμπληρωμένης εγγραφής στη Βάση Δεδομένων.

Παράρτημα Β

Θεσμικό Πλαίσιο

Β.1 Νόμοι

Νόμος Αντιβασιλείας 10/22.5.1834 «Περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεων αυτών».

Νόμος ΒΧΜΣΤ της 14^{ης} Ιουνίου 1899 «Περί αρχαιοτήτων».

Κ.Ν. 5351/1932 «Περί τροποποιήσεων και προσθηκών εις τον νόμο ΒΧΜΣΤ 'περί αρχαιοτήτων'».

Ν. 1126/1981 (ΦΕΚ 32/Α/10.2.1981) «Περί κυρώσεως της εις Παρισίους την 23^η Νοεμβρίου 1972 υπογραφείσης Διεθνούς Συμβάσεως διά την προστασίαν της Παγκοσμίου Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς».

Ν. 1127/1981 (ΦΕΚ 32/Α/10.02.1981) «Περί κυρώσεως της εις Λονδίνον την 6^ην Μαΐου 1969 υπογραφείσης Ευρωπαϊκής Συμβάσεως διά την προστασίαν της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς».

Ν. 1418/1984 (ΦΕΚ 23/Α/29.2.1984) «Δημόσια Έργα και ρυθμίσεις συναφών θεμάτων».

Ν. 1958/1991 (ΦΕΚ 122/Α/5.8.1991) «Τμήματα αμειβομένων αθλητών κλπ.» άρθρο 81 «Τρόπος εκτέλεσης αρχαιολογικών έργων», με το οποίο διαφοροποιούνται ή συμπληρώνονται οι διατάξεις των Ν. 1418/1984, 716/1977, του Π. Δ. 609/1985, κλπ. που ρυθμίζουν θέματα σχετικά με την μελέτη και την εκτέλεση αρχαιολογικών εν γένει έργων.

Ν. 2021/1992 (ΦΕΚ 36/Α/4.3.1992) «Ταμείο διαχείρισης πιστώσεων για την εκτέλεση αρχαιολογικών έργων και άλλες διατάξεις».

- N. 2557/1997 (ΦΕΚ 271/Α/24.12.1997) «Θεσμοί, μέτρα και δράσεις πολιτιστικής ανάπτυξης».
- N. 2730/1999 (ΦΕΚ 130/Α/25.6.1999) «Σχεδιασμός, ολοκληρωμένη ανάπτυξη και εκτέλεση Ολυμπιακών Έργων και άλλες διατάξεις».
- N. 2947/2001 (ΦΕΚ 228/Α/9.10.2001) «Θέματα Ολυμπιακής Φιλοξενίας, Έργων Ολυμπιακής Υποδομής και άλλες διατάξεις» και ειδικότερα του άρθρου 19.
- N. 3028/2002 (ΦΕΚ 153/Α/28.6.2002) «Για την Προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς».
- N. 3057/2002 (ΦΕΚ 239/Α/10.10.2002) «Τροποποίηση και συμπλήρωση του Ν. 2725/1999 «Ρυθμίσεις θεμάτων πολιτισμού και άλλες διατάξεις».
- N. 3207/2003 (ΦΕΚ 302/Α/24.12.2003) «Ρύθμιση θεμάτων Ολυμπιακής Προετοιμασίας κ.ά. διατάξεις».
- N. 3316/2005 (ΦΕΚ Α' 42) «Ανάθεση, εκτέλεση δημοσίων συμβάσεων εκπόνησης μελετών και παροχής συναφών υπηρεσιών και άλλες διατάξεις».
- N. 3378/2005 (ΦΕΚ 203/Α/19.8.2005) «Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς (αναθεωρημένη)».
- N. 3481/2006 (ΦΕΚ 162/Α/2.8.2006) «Τροποποίηση διατάξεων περί Εθνικού Κτηματολογίου, Δημοσίων Έργων».
- N. 3614/2007 (ΦΕΚ 267/Α/03.12.2007) «Διαχείριση, έλεγχος και εφαρμογή αναπτυξιακών παρεμβάσεων για την προγραμματική περίοδο 2007-2013», όπως τροποποιήθηκε με τον Ν. 3840/2010 (ΦΕΚ 53/Α/31.03.2010) «Αποκέντρωση, απλοποίηση και ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των διαδικασιών του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφορά (Ε.Σ.Π.Α.) 2007-2013 και άλλες διατάξεις».
- N. 3669/2008 (ΦΕΚ 116/Α/18.6.2008) «Κύρωση της κωδικοποίησης της νομοθεσίας κατασκευής δημόσιων έργων».
- N. 3840/2010 (ΦΕΚ 53/Α/31.3.2010) «Αποκέντρωση, απλοποίηση και ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των διαδικασιών του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013 και άλλες διατάξεις».
- N. 3882/2010 (ΦΕΚ 166/Α/22.9.2010) «Εθνική Υποδομή Γεωχωρικών Πληροφοριών – Εναρμόνιση με την Οδηγία 2007/2/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και τους Συμβουλίου της 14^{ης} Μαρτίου 2007 και άλλες διατάξεις».

- N. 3886/2010 (ΦΕΚ 173/Α/30.09.2010) «Δικαστική προστασία κατά την σύναψη δημόσιων συμβάσεων».
- N. 4049/2012 (ΦΕΚ 35/Α/23.02.2012) «Αντιμετώπιση της βίας στα γήπεδα, του Ντόπινγκ, των προσυνηνομένων αγώνων και λοιπές διατάξεις».
- N. 4070/2012 (ΦΕΚ 82/Α/10.04.2012) «Ρυθμίσεις Ηλεκτρονικών Επικοινωνιών, Μεταφορών, Δημοσίων Έργων και άλλες διατάξεις».
- N. 4463/2017 (ΦΕΚ 42/Α/30-3-2017) «Μέτρα μείωσης του κόστους εγκατάστασης υψίρρυθμων ηλεκτρονικών επικοινωνιών – Εναρμόνιση της νομοθεσίας στην Οδηγία 2014/61/ΕΕ και άλλες διατάξεις».

B.2 Προεδρικά Διατάγματα

- Π.Δ. 263/1987 (ΦΕΚ 127/Α/1987) «Όργανα που αποφασίζουν ή γνωμοδοτούν και ειδικές ρυθμίσεις σε θέματα έργων που εκτελούνται από το ΥΠΠΟ», όπως τροποποιημένο και συμπληρωμένο ισχύει σήμερα.
- Π.Δ. 99/1992 (ΦΕΚ 46/Α/23.03.1992) «Μελέτη και εκτέλεση αρχαιολογικών εν γένει έργων», όπως τροποποιημένο και συμπληρωμένο ισχύει σήμερα.
- Π.Δ. 24/2019 (ΦΕΚ 39/Α/4.3.2019) «Μελέτη και Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων».

B.3 Κοινές Υπουργικές Αποφάσεις

- ΚΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/82566/08 (ΦΕΚ 1930 Β/19.9.2008) «Αποφαινόμενα και γνωμοδοτούντα όργανα του Υπουργείου Πολιτισμού και των εποπτευομένων νομικών προσώπων, κατά την ανάθεση και εκτέλεση συμβάσεων μελετών και συναφών υπηρεσιών του ν. 3316/2005».
- ΚΥΑ ΥΠΠΟΤ/ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/28534/22-3-2011 (ΦΕΚ 527/Β/5.4.11) «Μνημόνιο Συναντίληψης και Συνεργασίας του ΥΠΠΟΤ και του ΥΠΟΜΕΔΙ για τα Μεγάλα Δημόσια Έργα».

B.4 Υπουργικές Αποφάσεις

Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΝΟΣ/1373 (ΦΕΚ 133/Β/7.2.2003) «Έγκριση Κανονισμού Λειτουργίας του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων (Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε.)».

B.5 Εγκύκλιοι

ΕΓ3785/46/22.6.2010 Εγκύκλιος της Γενικής Γραμματέως του ΥΠΠΟΤ με θέμα «Διενέργεια σωστικών ανασκαφών σε τεχνικά έργα τρίτων».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου-Καλλιωντζή Π. 1984: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Περιστέρι», *ΑΔ 39, Β1 Χρονικά*, σελ. 32-33.
- Αγαλλοπούλου-Καλλιωντζή Π. 1985: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Άγιοι Ανάργυροι (Ανάκασα)», *ΑΔ 35, Β1 Χρονικά*, σελ. 66.
- Αγαλλοπούλου Π. 1999: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ωρωπός», *ΑΔ 54, Β1 Χρονικά*, σελ. 99-104.
- Ακριτίδου Μ. 2010: *Αρχαιότητες και Μεγάλα Δημόσια Έργα στην Ελλάδα: Εγνατία Οδός – Μετρό Αθηνών*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Αρχιτεκτονικών Μνημείων», Θεσσαλονίκη (πηγή: <http://ikee.lib.auth.gr/record/126511?ln=es>) (τελευταία πρόσβαση: 18.03.2019).
- Αλεξανδρή Ο. 1968: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών», *ΑΔ 23, Β1 Χρονικά*, σελ. 33-109.
- Αλεξανδρή Ο. 1969: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών», *ΑΔ 24, Β1 Χρονικά*, σελ. 25-88.
- Αλεξανδρή Ο. 1970: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών», *ΑΔ 25, Β1 Χρονικά*, σελ. 40-91.
- Αλεξανδρή Ο. 1972α: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών. Ανασκαφαί έτους 1970», *ΑΔ 27, Β1 Χρονικά*, σελ. 22-84.
- Αλεξανδρή Ο. 1972β: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών. Ανασκαφαί έτους 1971», *ΑΔ 27, Β1 Χρονικά*, σελ. 85-146.
- Αλεξανδρή Ο. 1973: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών», *ΑΔ 28, Β1 Χρονικά*, σελ. 25-45.
- Αλεξανδρή Ο. 1973-1974α: «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής, 1973», *ΑΔ 29, Β1 Χρονικά*, σελ. 82-108.
- Αλεξανδρή Ο. 1973-1974β: «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής, 1974», *ΑΔ 29, Β1 Χρονικά*, σελ. 110-181.

- Αλεξανδρή Ο. 1976: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 31, Β1 Χρονικά, σελ. 24-61.
- Αλεξανδρή Ο. 1977: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 32, Β1 Χρονικά, σελ. 16-35.
- Ανδρειωμένου Α. 1966: «Γ' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφαί εντός της περιμετρικής ζώνης των Αθηνών», ΑΔ 21, Β1 Χρονικά, σελ. 72-91.
- Ανδρειωμένου Α. 1971: «Αρχαιότητες και μνημεία Αττικής και Νήσων Σαρωνικού», ΑΔ 26, Β1 Χρονικά, σελ. 30-31.
- Ανδρέου Η. 1989: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βούλα», ΑΔ 44, Β1 Χρονικά, σελ. 60-61.
- Ανδρέου Η. 1991: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βούλα», ΑΔ 46, Β1 Χρονικά, σελ. 59-60.
- Ανδρέου Ι. 1989: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βούλα», ΑΔ 44, Β1 Χρονικά, σελ. 61-66.
- Ανδρικού Ε. 2006: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 61, Β1 Χρονικά, σελ. 170-174.
- Ανδρικού Ε. 2007: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, σελ. 202-205.
- Antoniadou S. et al. (eds.) 2018: *Culture and Perspective at times of crisis. State structures, private initiative and the public character of Heritage*, Oxford.
- Αντωνοπούλου Β. 2008: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 63, Β1 Χρονικά, σελ. 195-199.
- Αντωνοπούλου Β. 2009: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 232-236.
- Αξιώτη Κ. 2008: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 63, Β1 Χρονικά, σελ. 220-226.
- Αξιώτη Κ. 2009: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 215-223.
- Αραπογιάννη Ξ. 1987: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μαραθώνας – Οινόη, Τσέπι», ΑΔ 42, Β1 Χρονικά, σελ. 99-102.
- Ασημάκου Ε. 2007: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, σελ. 162-164.

- Βασιλοπούλου Β. 1998: «Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 53, Β1 Χρονικά, σελ. 26-30.
- Βασιλοπούλου Β. 2001-2004α: «Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2003», *ΑΔ* 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 167-169.
- Βασιλοπούλου Β. 2001-2004β: «Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2004», *ΑΔ* 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 169-172.
- Βασιλοπούλου Π. 1980: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 35, Β1 Χρονικά, σελ. 36-37.
- Βικάτου Ο. 2016α: «Ιονία Οδός (I): Ένας άγνωστος αρχαίος κόσμος», *Αρχαιολογία* 121, σελ. 20-35.
- Βικάτου Ο. 2016β: «Ιονία Οδός (II): Πορείας συνέχεια», *Αρχαιολογία* 122, σελ. 58-70.
- Γ΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια 1963: «Ανασκαφαί και τυχαία ευρήματα εντός της περιμετρικής ζώνης της πόλεως των Αθηνών», *ΑΔ* 17, Β1 Χρονικά, σελ. 30-43.
- Γ΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια 1964: «Ανασκαφαί και τυχαία ευρήματα εντός της περιμετρικής ζώνης της πόλεως των Αθηνών», *ΑΔ* 19, Β1 Χρονικά, σελ. 46-64.
- Γ΄ ΕΠΚΑ 2008: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 63, Β1 Χρονικά, σελ. 105-106, 121-125.
- Γιάννου Α. – Κοντοχρήστος Χ. – Χαραμή Χ. 2015: «Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών. Εκσκαφές Έργων ΔΕΚΟ», *ΑΔ* 70, Β1 Χρονικά, 57-58.
- Δαβάρας Κ. 1965: «Ανασκαφαί Περισυλλογής και τυχαία ευρήματα (Αύγουστος – Δεκέμβριος 1964), Αττική», *ΑΔ* 20, Β1 Χρονικά, σελ. 118-127.
- Δημακόπουλος Ι. 1993: «Η Αθήνα και η Ενοποίηση των Αρχαιολογικών της Χώρων», *Αρχαιολογία* 48, σελ. 26-38.
- Διβάρη-Βαλάκου Ν. 1989: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Άνω Ελευσίνα», *ΑΔ* 44, Β1 Χρονικά, σελ. 39-40.
- Δοντάς Γ. 1971: «Α΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων. Αρχαιότητες και μνημεία Αθηνών», *ΑΔ* 26, Β1 Χρονικά, 26-29.
- Δωροβίνης Β. 1984: «Κράτος και Πολιτιστική Κληρονομιά», *Αρχαιολογία* 12, σελ. 83-88.
- Δωροβίνης Β. 1990: «Αρχαιολογικοί Τόποι και Αρχαιολογικοί Χώροι», *Αρχαιολογία* 37, σελ. 71-72.

Εγχειρίδιο 2017: Εγχειρίδιο Διαδικασιών Αρχαιολογικών Εργασιών και Ερευνών σε Συγχρηματοδοτούμενα Έργα Τρίτων που εκτελούνται δι' αυτεπιστασίας, Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού, Νοέμβριος 2017 (πηγή: <http://ep.culture.gr/el/Pages/odigoι.aspx>) (τελευταία πρόσβαση: 25.03.2019).

Ευστρατίου Κ. 1985: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Νέα Μάκρη, Μαραθώνας», *ΑΔ* 40, Β1 Χρονικά, σελ. 72-74.

Ζαχαριάδου Ο. 1993: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 48, Β1 Χρονικά, σελ. 32-35.

Ζαχαριάδου Ο. 1998: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 53, Β1 Χρονικά, σελ. 53-54.

Ζαχαριάδου Ο. 2001-2004: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα. 2002», *ΑΔ* 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 218-220.

Ζορίδης Π. 1980: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 35, Β1 Χρονικά, σελ. 41-55.

Ζορίδης Π. 1981: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 36, Β1 Χρονικά, σελ. 28-40.

Ζορίδης Π. 1984: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 39, Β1 Χρονικά, σελ. 20-25.

Ζορίδης Π. 1987: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 40, Β1 Χρονικά, σελ. 34-49.

Ζορίδης Π. 1988: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 43, Β1 Χρονικά, σελ. 59-69.

Ζορίδης Π. 1989: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 44, Β1 Χρονικά, σελ. 40-49.

Ζορίδης Π. 1991: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 46, Β1 Χρονικά, σελ. 46-57.

Ζορίδης Π. 1992: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 47, Β1 Χρονικά, σελ. 42-54.

Ζορίδης Π. 1993: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 48, Β1 Χρονικά, σελ. 51-61.

Ζορίδης Π. 1994: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», *ΑΔ* 49, Β1 Χρονικά, σελ. 52-63.

- Ζορίδης Π. 1998: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρα», ΑΔ 53, Β1 Χρονικά, σελ. 80-82.
- Ζορίδης Π. 1999: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρα», ΑΔ 54, Β1 Χρονικά, σελ. 91-94.
- Ζορίδης Π. 2000: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρα», ΑΔ 55, Β1 Χρονικά, σελ. 86-91.
- Hamilakis Y. – Yalouri E. 1996: "Antiquities as symbolic capital in modern Greek society", *Antiquity* 70, σελ. 117-129.
- Ηλιόπουλος Θ. 2000: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 55, Β1 Χρονικά, σελ. 72-73.
- Ηλιόπουλος Θ. 2001-2004α: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα. 2001», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 205-217.
- Ηλιόπουλος Θ. 2001-2004β: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα. 2002», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 224-226.
- Ηλιόπουλος Θ. 2001-2004γ: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα. 2003», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 240-243.
- Θεοχαράκη Ε. 1980: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Νέα Μάκρη, Μαραθώνας», ΑΔ 35, Β1 Χρονικά, σελ. 82-88.
- Καββαδίας Γ. 2000: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 55, Β1 Χρονικά, σελ. 73-76.
- Καζά-Παπαγεωργίου Κ. 2000: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Άλιμος, Γλυφάδα», ΑΔ 52, Β1 Χρονικά, σελ. 105-114.
- Καζά-Παπαγεωργίου Κ. 2005: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, σελ. 240-250.
- Κακαβογιάννη Ο. 1984: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βραυρώνα, Λούτσα», ΑΔ 39, Β1 Χρονικά, σελ. 45-46.
- Κακαβογιάννη Ο. 1999: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Παιανία, Κορωπί», ΑΔ 54, Β1 Χρονικά, σελ. 111-116.

- Κακαβογιάννη Ο. 2001-2004α: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2001», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 320-327.
- Κακαβογιάννη Ο. 2001-2004β: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Εντοπισμός Αρχαιοτήτων: 2003», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 354.
- Κακαβογιάννη Ο. – Ντούνη Κ. 2001-2004: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2003», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 339-343.
- Καλαφάτη Γ. 2018: *Κατασκευαστικά έργα, πολιτισμικό περιβάλλον και τοπική κοινωνία: Διεθνής εμπειρία και ελληνική πραγματικότητα: The New Zealand Transport Agency και Ολυμπία Οδός*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων, Κεφαλονιά (πηγή: <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/38114>) (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).
- Καλλιπολίτης Β. 1964: «Β΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια. Αττική», ΑΔ 19, Β1 Χρονικά, σελ. 65-79.
- Καλλιπολίτης Β. 1965: «Αρχαιότητες και Μνημεία Αττικής και Νήσων», ΑΔ 20, Β1 Χρονικά, σελ. 110-117.
- Καπαξής Θ. 2003, «Καταστρέφοντας αρχαιότητες 'χάριν συμφερόντων των ζώντων'», *Αρχαιολογία* 87, σελ. 87-54.
- Κασίμη Μ. 1983: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αργυρούπολη, Υμηττός», ΑΔ 38, Β1 Χρονικά, σελ. 46-47.
- Κασίμη-Σούτου Μ. 1985: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βάρκιζα», ΑΔ 40, Β1 Χρονικά, σελ. 66.
- Κατωπόδη Α. 2009: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρα», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 125-191.
- Κοκκολιού Α. 1996: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 51, Β1 Χρονικά, σελ. 49-51.
- Κοκκολιού Τ. 1997: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 52, Β1 Χρονικά, σελ. 47-51.
- Κοκκολιού Τ. 1998: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 53, Β1 Χρονικά, σελ. 68-71.
- Κοκκολιού Τ. 1999: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 54, Β1 Χρονικά, σελ. 74.
- Κοκκολιού Τ. 2001-2004α: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα. 2001», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 204-205.

- Κοκκολιού Τ. 2005: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, σελ. 97-107.
- Κοκκολιού Τ. 2006: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 61, Β1 Χρονικά, σελ. 98-100.
- Κοκκολιού Τ. 2007: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, σελ. 108-109.
- Κουράγιος Γ. – Γιαμαλίδη Μ. – Μακραδήμα Λ. 2008: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 63, Β1 Χρονικά, σελ. 171-176.
- Κρασιώτη Λ. 1981: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Περιστέρι», ΑΔ 36, Β1 Χρονικά, σελ. 46.
- Κυπαρίσσης Ν. 1926: «Εξ Αθηνών και Αττικής», ΑΔ 10, παράρτημα, σελ. 55-85.
- Κυπαρίσσης Ν. 1927-1928: «Εξ Αθηνών και Αττικής», ΑΔ 11, παράρτημα, σελ. 44-66.
- Κυριαζοπούλου Αικ. 1985: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Νέα Λιόσια», ΑΔ 40, Β1 Χρονικά, σελ. 50.
- Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ. 1993: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ασπρόπυργος, Ελευσίνα», ΑΔ 48, Β1 Χρονικά, σελ. 39-46.
- Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ. 1998: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Λίμνη Κουμουνδούρου, Ασπρόπυργος», ΑΔ 53, Β1 Χρονικά, σελ. 76-77.
- Κωνσταντίνος Δ. 1992, «'Αρχαία' και 'Πολίτης'», *Αρχαιολογία* 43, σελ. 68-72.
- Λαζαρίδης Δ. 1966: «Αρχαιότητες και μνημεία Αττικής και Νήσων», ΑΔ 21, Β1 Χρονικά, σελ. 92-107.
- Λιάγκουρας Α. 1972: «Β' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 27, Β1 Χρονικά, σελ. 151-182.
- Λιάγκουρας Α. 1973-1974: «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής, 1972-1973», ΑΔ 29, Β1 Χρονικά, σελ. 31-82.
- Λιάγκουρας Α. 1981: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Δάφνη», ΑΔ 36, Β1 Χρονικά, σελ. 47.
- Λυγκούρη Ε. 1984: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 39, Β1 Χρονικά, σελ. 7-11.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1985: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 40, Β1 Χρονικά, σελ. 14-34.

- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1987: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 35, Β1 Χρονικά, σελ. 17-21.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1989: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 44, Β1 Χρονικά, σελ. 23-27.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1990: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 45, Β1 Χρονικά, σελ. 42.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1991: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 46, Β1 Χρονικά, σελ. 31, 33.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1992: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 47, Β1 Χρονικά, σελ. 26-31.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1994: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 49, Β1 Χρονικά, σελ. 36-43.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1996: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 51, Β1 Χρονικά, σελ. 51-52.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1998: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 53, Β1 Χρονικά, σελ. 71-73.
- Μελά Π. 1981: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μαραθώνας», ΑΔ 36, Β1 Χρονικά, σελ. 56-58.
- Μηλιώνης Χρ. 2011α: «Σημειώσεις από τα χαρακώματα: σχετικά με την αρχαιολογική επίβλεψη εκσκαφών σε δημόσια έργα», *Ανάσκαμμα* 5, σελ. 127-145 (πηγή: https://anaskamma.files.wordpress.com/2011/02/05_milionis.pdf) (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).
- Μηλιώνης Χρ. 2011β: «'...όταν έσκαβα μια πόλη': σκέψεις για τη σωστική, την αστική και την κοινωνική αρχαιολογία μέσα από την αρχαιολογική πρακτική στη σύγχρονη Αθήνα», ομιλία στο *10^ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής, Αχαρναί 20-23 Οκτωβρίου 2011* (πηγή: www.academia.edu, Christos N. Milionis) (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).
- Μηλιώνης Χρ. 2015: «Ο αρχαιολογικός χώρος ως μη-τόπος», ομιλία στους *1^ο Αρχαιολογικούς Διαλόγους, Αθήνα 10 Ιανουαρίου 2015* (πηγή: www.academia.edu, Christos N. Milionis) (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).
- Μηλιώνης Χρ. 2017: «Σωστική αρχαιολογία: ανάμεσα στη διάσωση και στην απώλεια», ομιλία στους *3^ος Αρχαιολογικούς Διαλόγους, Ιωάννινα, 2 Ιουνίου 2017* (πηγή: www.academia.edu, Christos N. Milionis) (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).
- Μιχαλοπούλου Σ. 2005: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, σελ. 217-240.

- Μπάνου Ε. 2006: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 61, Β1 Χρονικά, σελ. 178-179.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α. 2016: «Η Κοιλιάδα των Τεμπών (ΙΙ): Αρχαίες λατρείες, νέοι χώροι», *Αρχαιολογία* 120, σελ. 84-89.
- Νικοπούλου Υβ. 1970: «Γ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αθηνών. Ελευσίς – Ασπρόπυργος – Μέγαρα», *ΑΔ* 25, Β1 Χρονικά, σελ. 91-120.
- Ντόβα Α. 2007: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 62, Β1 Χρονικά, σελ. 226-229.
- Οικονομάκου Μ.Β. 1980: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Λαύριο, Λιμάνι Πασά, Λεγραινά, Ανάβυσσος», *ΑΔ* 35, Β1 Χρονικά, σελ. 75-77.
- Οικονομάκου Μ. 1981: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Λαυρεωτική», *ΑΔ* 36, Β1 Χρονικά, σελ. 55-56.
- Οικονομάκου Μ. 1995: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Λαυρεωτική», *ΑΔ* 50, Β1 Χρονικά, σελ. 60-61.
- Οικονομάκου Μ. 1997: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Λαυρεωτική», *ΑΔ* 52, Β1 Χρονικά, σελ. 84-89.
- Οικονομάκου Μ. 2001-2004: «Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2003-2004», *ΑΔ* 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 379-388.
- Παπαγγελή Κ. 1983: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ* 38, Β1 Χρονικά, σελ. 29-30.
- Παπαγγελή Κ. 1984: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ* 39, Β1 Χρονικά, σελ. 14-19.
- Παπαγγελή Π. 1985: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ* 40, Β1 Χρονικά, σελ. 34-38.
- Παπαγγελή Π. 1987: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ* 42, Β1 Χρονικά, σελ. 28-34.
- Παπαγγελή Π. 1988: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ* 43, Β1 Χρονικά, σελ. 40-59.
- Παπαγγελή Π. 1996: «Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ* 51, Β1 Χρονικά, σελ. 56-58.

- Παπαγγελή Π. 1997: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ 52, Β1 Χρονικά*, σελ. 58-65.
- Παπαγγελή Π. 1999: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», *ΑΔ 54, Β1 Χρονικά*, σελ. 82-91, 94.
- Παπαμιχαήλ Ε.Π. 1995: «Το έργο του Μετρό Αθηνών και η Αρχαιολογική Έρευνα», *Αρχαιολογία 55*, σελ. 81-84.
- Παπαπετρόπουλος Δ.Α. 2017²: *Προστασία της αρχαιολογικής και νεώτερης πολιτιστικής κληρονομιάς. Κατ' άρθρο ερμηνεία Ν. 3028/2002*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2017.
- Παπασταύρου Ε. 1987: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», *ΑΔ 42, Β1 Χρονικά*, σελ. 55-61.
- Παπαχριστοδούλου Ι. 1970: «Αρχαιότητες και μνημεία Αττικής και Νήσων Σαρωνικού. Β: Ανασκαφικά έρευναι – Τυχαία ευρήματα», *ΑΔ 25, Β1 Χρονικά*, σελ. 122-123.
- Παπαχριστοδούλου Ι. 1971: «Αρχαιότητες και μνημεία Αττικής και Νήσων Σαρωνικού», *ΑΔ 26, Β1 Χρονικά*, σελ. 34-41.
- Παπαχριστοδούλου Ι. 1973: «Β' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ 28, Β1 Χρονικά*, σελ. 46-51.
- Παρλαμά Λ. 1992: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ 47, Β1 Χρονικά*, σελ. 21-22.
- Πατριανάκου-Ηλιάκη Α. 1983: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αγία Παρασκευή», *ΑΔ 38, Β1 Χρονικά*, σελ. 60-61.
- Πατριανάκου-Ηλιάκη Α. 1984: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Γέρακας (Γαργηττός), Ραφήνα», *ΑΔ 39, Β1 Χρονικά*, σελ. 46-47.
- Πατριανάκου-Ηλιάκη Α. 1987: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς, Βούλα, Κηφισιά», *ΑΔ 42, Β1 Χρονικά*, σελ. 56, 73-85, 98-99.
- Πελεκίδης Σ. 1916: «Ανασκαφαί Φαλήρου», *ΑΔ 2*, σελ. 13-64.
- Πετράκης Π.Ε. 2011: *Η Ελληνική Οικονομία και η Κρίση: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα.
- Πετριτάκη Μ. 1980: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Γλυφάδα», *ΑΔ 35, Β1 Χρονικά*, σελ. 67-74.
- Πετριτάκη Μ. 1983: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πεύκη», *ΑΔ 38, Β1 Χρονικά*, σελ. 58.

- Πετριτάκη Μ. 1997: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», ΑΔ 52, Β1 Χρονικά, σελ. 71-82.
- Πετριτάκη Μ. 2000: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», ΑΔ 55, Β1 Χρονικά, σελ. 95-101.
- Πετριτάκη Μ. 2001-2004: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2001-2004», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 441-457.
- Πετριτάκη Μ. 2005: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, σελ. 191-215.
- Πετριτάκη Μ. 2006: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 61, Β1 Χρονικά, σελ. 196-206.
- Πετριτάκη Μ. 2007: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, σελ. 234-239, 248-251.
- Πετριτάκη Μ. 2009: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 255-262.
- Πλάτων Ν. 1961-1962: «Ευρήματα και ανασκαφαί εντός της περιμετρικής ζώνης της πόλεως των Αθηνών», ΑΔ 17, Χρονικά, σελ. 9-29.
- Πλάτωνος Μ. 1993: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Εθνική οδός Αθηνών – Λαμίας», ΑΔ 40, Β1 Χρονικά, σελ. 71.
- Πλάτωνος Μ. 1998: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αχαρνές», ΑΔ 53, Β1 Χρονικά, σελ. 86-91.
- Πλάτωνος Μ. 2001-2004: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2001-2004», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 389-440.
- Πλάτωνος-Γιώτα Μ. 2005: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, σελ. 127-158.
- Πλάτωνος Μ. 2006: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 61, Β1 Χρονικά, σελ. 143-154.
- Πλάτωνος Μ. Πανουσόπουλος Γ. 2007: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: Παραδόσεις – Περισυλλογές», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, 230.
- Πούλιος Ι. κ.ά. 2015: *Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Αθήνα (πηγή: www.kallipos.gr) (τελευταία πρόσβαση 27.02.2019).
- Πρέκα Κ. 1981: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», ΑΔ 36, Β1 Χρονικά, σελ. 25-28.
- Πρέκα Κ. 1983: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Ελευσίνα», ΑΔ 38, Β1 Χρονικά, σελ. 26-29.

- Πωλογιώργη Μ. 2001-2004: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2002», ΑΔ 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 327-328.
- Πωλογιώργη Μ. 2006: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Παλαιό Ψυχικό», ΑΔ 61, Β1 Χρονικά, σελ. 154.
- Ραυτοπούλου Ε. 1984: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», ΑΔ 39, Β1 Χρονικά, σελ. 30-31.
- Ραυτοπούλου Ε. 1985: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», ΑΔ 40, Β1 Χρονικά, σελ. 47-48.
- Σβανά Ε. 2009: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 114-115, 119-125, 162.
- Σβανά Ε. – Κατωπόδη Α. 2009: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Μέγαρο», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 115-119.
- Σδρόλια Στ. 2016: «Η Κοιλιάδα των Τεμπών (ΙV): Στα ίχνη του βυζαντινού παρελθόντος», *Αρχαιολογία* 122, 84-89.
- Σερβετοπούλου Ε. 2008: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 63, Β1 Χρονικά, σελ. 105.
- Σκάγιαννης Π. – Καπαρός Γ. 2013: «Τα έργα υποδομών στην Ελλάδα και η παρουσία των μεγάλων έργων μεταφορικών υποδομών: Μεταβαλλόμενα υποδείγματα και προτεραιότητες», *Αειχώρος* 18, σελ. 12-65 (πηγή: <http://www.aeihoros.gr/download/article/ta-erga-upodomon-stin-ellada-kai-i-parousia-ton-megalon-ergon-metaforikon-upodomon-metavallomena-upodeigmata-kai-proteraiotites>) (τελευταία πρόσβαση: 01.03.2019).
- Σπαθάρη Ε. 1981: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 36, Β1 Χρονικά, σελ. 17-18.
- Σπετσιέρη-Χωρέμη Α. 1992: «Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 47, Β1 Χρονικά, σελ. 12-21.
- Σπετσιέρη-Χωρέμη Α. 1995: «Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 50, Β1 Χρονικά, σελ. 22-24.
- Σπετσιέρη-Χωρέμη Α. 2005: «Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πλάκα», ΑΔ 60, Β1 Χρονικά, σελ. 64.
- Σταϊνχάουερ Γ. 1983: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς, Αιγάλεω», ΑΔ 38, Β1 Χρονικά, σελ. 43-46.

- Σταϊνχάουερ Γ. 1984: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», ΑΔ 39, Β1 Χρονικά, σελ. 26-30.
- Σταϊνχάουερ Γ. 1989: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Πειραιάς», ΑΔ 44, Β1 Χρονικά, σελ. 50-54.
- Σταμπολίδης Ν. – Παρλαμά Λ. 2000: *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.
- Σταυρόπουλος Φ. 1965: «Γ' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 20, Β1 Χρονικά, σελ. 41-109.
- Σταυροπούλου Μ. 1980: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 35, Β1 Χρονικά, 24-31.
- Τουφεξής Γ. κ.ά. 2016: «Η Κοιλιάδα των Τεμπών (III): Ελληνιστική λατρεία, αρχαϊκές ταφές», *Αρχαιολογία* 121, σελ. 72-81.
- Τσιριβάκος Η. 1968: «Αρχαιότητες και μνημεία Αττικής και Νήσων Σαρωνικού. Τυχαία ευρήματα», ΑΔ 23, Β1 Χρονικά, σελ. 112-113.
- Τσιριγώτη Ι. 1981: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Γλυφάδα, Άνω Βούλα, Δίλοφο», ΑΔ 36, Β1 Χρονικά, σελ. 47-48, 50-54.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι. 1990: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 45, Β1 Χρονικά, σελ. 48.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι. 1997: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 52, Β1 Χρονικά, σελ. 51-52.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι. 1998: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αιγάλεω», ΑΔ 53, Β1 Χρονικά, σελ. 76.
- Τσωνιώτης Ν. 2007: «Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, σελ. 78-79.
- Τσουκλίδου-Πέννα Δ. 1983: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», ΑΔ 38, Β1 Χρονικά, σελ. 26.
- Φιλιππάκη Β. 1966: «Γ' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφαί εντός της περιμετρικής ζώνης των Αθηνών», ΑΔ 21, Β1 Χρονικά, 55-71.
- Χαμηλάκης Γ. 2012: *Το Έθνος και τα Ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα.

- Χανιώτης Α. 2009: «Αρχαιολογία και Δίκαιο: πτυχές δικαίου στην έρευνα και διαχείριση αρχαιολογικών καταλοίπων», *Intellectum* 6 (πηγή: http://www.intellectum.org/articles/issues/intellectum6/ITL06P017019_Arxaiologia_kai_dikaio.pdf) (τελευταία πρόσβαση: 18.03.2019).
- Χαραμή Χ. 2007: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 62, Β1 Χρονικά, σελ. 109-118.
- Χατζηδημητρίου Α. – Παπαφλωράτου Ε. 2005: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 60, Β1 Χρονικά, σελ. 169-176.
- Χατζηδημητρίου Α. 2006: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 61, Β1 Χρονικά, σελ. 154, 161-166.
- Χατζηδημητρίου Α. 2007: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 62, Β1 Χρονικά, σελ. 137-142.
- Χατζηπούλιου Ε. 1987: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 42, Β1 Χρονικά, σελ. 15-17.
- Χατζηπούλιου Ε. 1990: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 45, Β1 Χρονικά, σελ. 42-43.
- Χατζηπούλιου Ε. 1991: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 46, Β1 Χρονικά, σελ. 32-33.
- Χατζηπούλιου Ε. 1992: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 47, Β1 Χρονικά, σελ. 30.
- Χατζηπούλιου Ε. 1993: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 48, Β1 Χρονικά, σελ. 35.
- Χατζηπούλιου Ε. 1997: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 52, Β1 Χρονικά, σελ. 56-57.
- Χατζιώτη Ε.-Μ. 1981: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Αθήνα», *ΑΔ* 36, Β1 Χρονικά, σελ. 10-17.
- Χριστοδούλου Δ.Ν. 1996: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βούλα», *ΑΔ* 51, Β1 Χρονικά, σελ. 69.
- Χριστοδούλου Δ.Ν. 1997: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Βούλα», *ΑΔ* 52, Β1 Χρονικά, σελ. 83-84.
- Χριστοδούλου Δ.Ν. 2001-2004: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: 2001-2004», *ΑΔ* 56-59, Β1 Χρονικά, σελ. 305-319.
- Χριστοδούλου Δ.Ν. 2006: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», *ΑΔ* 61, Β1 Χρονικά, σελ. 167-170.

Χριστοδούλου Δ.Ν. 2007: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 62, Β1 Χρονικά, σελ. 146-159.

Χριστοδούλου Δ.Ν. 2008: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 63, Β1 Χρονικά, σελ. 149-156.

Χριστοδούλου Δ.Ν. 2009: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 202-214.

Ψαρρή Στ. 2009: «ΚΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες», ΑΔ 64, Β1 Χρονικά, σελ. 226-232.

Ωναςόγλου Α. 1987: «Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές Εργασίες: Καλλιθέα», ΑΔ 42, Β1 Χρονικά, σελ. 61.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

Άρθρα του Συντάγματος: <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma> (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).

Αρχαιολογία Online: www.archaiologia.gr (τελευταία πρόσβαση: 25.03.2019).

Council of Europe: <https://www.coe.int/en/web/portal/home> (τελευταία πρόσβαση 29.04.2019).

ΕΔΕΠΟΛ: <http://ep.culture.gr/el/Pages/Default.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 25.03.2019).

Νομοθεσία Υπουργείου Πολιτισμού: <https://www.culture.gr/el/ministry/SitePages/law.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 27.02.2019).

www.e-nomothesia.gr (τελευταία πρόσβαση: 29.04.2019).

European Archaeological Council: <https://www.europae-archaeologiae-consilium.org/> (τελευταία πρόσβαση: 18.04.2019).

www.law-archaeology.gr (τελευταία πρόσβαση: 25.03.2019).

UNESCO: <http://whc.unesco.org> (τελευταία πρόσβαση: 29.04.2019).

Υπουργείο Πολιτισμού: www.culture.gr (τελευταία πρόσβαση: 29.04.2019).